

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра загальної та практичної психології

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОЇ
ГІДНОСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня магістр
спеціальності 053 Психологія
освітньої програми Психологія
Клевак С.П.

Керівник док.психол.н., проф. Макарчук Н.О.

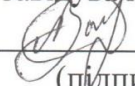
Рецензент к.пед.н., доц. Замашкіна О.Д.

Робота допущена до захисту

На засіданні кафедри загальної та практичної психології

Протокол № 6 від « 19 » січня 2021 р.

Завідувач кафедри

 _____ Зашчепченко О.В.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист

На відкритому засіданні ЕК

« 28 » січня 2021 р.

Оцінка 75 добре
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

 _____ Маларчук О.Н.
(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	6
1.1.Сутність та поняття власної гідності особистості.....	6
1.2.Умови формування почуття власної гідності у школярів.....	14
1.3.Особливості розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці.....	28
Висновок до розділу I.....	35
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	38
2.1.Методика та процедура дослідження.....	38
2.2.Результати дослідження та їх інтерпретація.....	46
Висновок до розділу II.....	53
РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	55
3.1. Мета дослідження.....	55
3.2. Результати дослідження.....	55
Висновок до розділу III.....	61
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	65
ДОДАТКИ	71

ВСТУП

Актуальність дослідження. Останні соціально – економічні зміни в нашій країні негативно вплинули на розвиток освіти і глибоко зачепили морально - ціннісний аспект стосунків людей. Зниження рівня життя, знецінення моральних норм і цінностей, відсутність цензури в засобах ЗМІ, пропаганда насильства, жорстокості, бездуховності, не визначеність в оцінці історичних подій, – це все перелік проблем сучасного суспільства, які негативно впливають на розвиток власної гідності підростаючого покоління.

Неоднозначність розуміння проблеми почуття власної гідності особистості в різних філософських школах, напрямках, труднощі практичного вирішення особистістю проблем самовизначення (пошуку відповідей на питання про природу і цінності людини), а отже, і рішення практичних завдань моральності – ціннісного ставлення до іншої людини, особливо в період зміни світоглядних і ціннісних засад суспільства, актуальні на сучасному історичному етапі.

Дослідники психології особистості (А. Асмолов, Є. Ісаєв, А. Леонт'єв) розглядають почуття власної гідності як одне з важливих моральних якостей, вищу цінність особистості. Розуміння людиною власної самоцінності все більш поглиблюється. Чим менш вагомим є значення цінностей, тим нижче рівень почуття власної гідності особистості. Життєвий шлях особистості – це історія її переживань (Л. Виготський). У психологічному і філософському планах осмислення дана проблема розкривається наступним чином: почуття власної гідності як можливість людини усвідомлювати самоцінність (Г.Банзеладзе, І. Кант); почуття власної гідності і сенс життя, загальнолюдські цінності (Е. Трубецькой, Г. Тульчинський); гідність і відповідальність (Н. Бердяєв, О. Вейнінгер); гідність як інтеграційна характеристика цілісності людини (В. Слободчиков, Е. Ісаєв); гідність і воля, самоповага, вищі моральні почуття (Л. Виготський, Ю. Орлов, Дж. Мід, Т. Шибутані); гідність і вчинок (М. Бахтін, С. Рубінштейн); гідність і

самопізнання, самосвідомість, самооцінка (Б. Паскаль, Л. Фейєрбах, Д. Юм); право на почуття власної гідності у кожної особистості (Е. Еріксон, А. Маслоу, К.Роджерс).

На підґрунті теоретичного аналізу наукових досліджень з філософії, педагогіки та психології почуття власної гідності переважно розглядається як вид самоставлення (І. Бех, П. Кравченко); феномен усвідомлення власної самоцінності (В. Рибалка); моральна чеснота (Р. Павелків, В. Савельєв); цінність людини (М. Юрій); складова самосвідомості (В. Столін). Також зазначимо, що гідність постає як суттєва складова самосвідомості особистості (І. Булах, Ф. Кадол, В. Малахов); складне інтегративне особистісне утворення (Т. Коротковських, О. Шишмакова); емоційно-ціннісне ставлення (Н. Ємузова).

Також останнім часом зростає практичний інтерес до даної теми у галузі освіти, де активно досліджуються психолого-педагогічні технології виховання гідності в школі. Незважаючи на те, що певні аспекти даного феномена знаходили своє відображення в дослідженнях самоповаги, самооцінки і «Я-Концепції» (В. Куніцина), характерологічних особливостей (О. Якимович), саморегуляції моральної поведінки особистості (Б. Братусь, С. Рубінштейн, В. Чудновський та ін.), неоднозначність розуміння даного поняття у психології, відсутність спеціальних загальнопсихологічних досліджень, предметом яких була б його психологічна специфіка та структура, свідчать про недостатню розробленість даної теми, що і обумовило вибір теми дослідження.

Об'єкт дослідження – процес розвитку почуття власної гідності.

Предмет дослідження – особливості розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці.

Мета дослідження – вивчити соціально-психологічні чинники власної гідності у молодших школярів та розробити концепцію розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці.

Завдання дослідження:

1. На підставі теоретико-методологічного аналізу літератури визначити сутність та поняття власної гідності особистості.

2. Виявити особливості розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці.

3. Застосувати комплекс діагностичних методик, спрямований на вивчення соціально-психологічних чинників власної гідності у молодших школярів.

4. Обґрунтувати та розробити концепцію розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці.

Методи дослідження: системний аналіз загальної та спеціальної літератури з проблеми дослідження; психологічний експеримент з констатуючою, формуючою та контрольною частинами; процедури кількісної, якісної та статистичної обробки експериментальних даних.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробці концепції розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці. Матеріали дослідження можуть бути використані педагогами, освітянами-психологами, психологами загальноосвітніх установ при плануванні занять, при розробці спецкурсів, фахівцями центрів розвитку тощо. Результати дослідження та зроблені на їхній основі висновки можуть бути використані для вдосконалення шкільних програм, у розробленні навчально-методичних посібників для початкових класів у середніх навчальних закладах, і також використовуватися у процесі викладання окремих розділів загальної та вікової психології.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Сутність та поняття власної гідності особистості

Гідність людини є найважливішою соціально-правовою цінністю. Її затвердження і всебічний захист є фундаментом, на якому ґрунтується сучасне суспільство. Окреслені категорії неймовірно широкі, багатогранні, вони можуть сприйматися у сферах моральної свідомості (як почуття і як поняття), етики (як категорії моралі) і права (соціальні блага, які захищаються законом). Проблема сутності гідності присвячені праці багатьох відомих вчених і різних галузевих науках, проте, питання як і раніше залишається відкритим.

Поняття «гідність» підкреслює значимість особистості як представника людського роду. Незалежно від соціального статусу, людина має гідність, яка повинно підтримуватися нею самою і бути присутньою в суспільній оцінці її особистості. Формально термін «гідність» має латинське походження і перекладається як цінність (у франц. – *Valcur*), «внутрішньо властивий». Визначення має суб'єктивний і об'єктивний аспекти [60]. Поведінка, що відображає гідне ставлення до себе, що включає турботу про себе, самоповагу і щирість перед собою, а також спрямованість на прояв (розвиток) кращих своїх якостей, визначається як характеристика почуття власної гідності.

Власну гідність В. І. Даль визначає як заслуговуюче, належне, пристойне, відповідне до вимог правди, честі [17], в той час як Д. Н. Ушаков трактує власну гідність наступним чином: необхідні моральні якості, моральна цінність людини, а також усвідомленість цієї цінності, прояв поваги до себе [58].

«Почуття власної гідності» як особистісна диспозиція розглядається як стійка схильність реалізації в поведінці ставлення до себе та іншої людини як до безумовної цінності в силу їх природи, тобто як до носіїв гідності. Специфікою почуття власної гідності як властивості особистості є необхідне поєднання трьох складових (рис. 1.1) [32]:

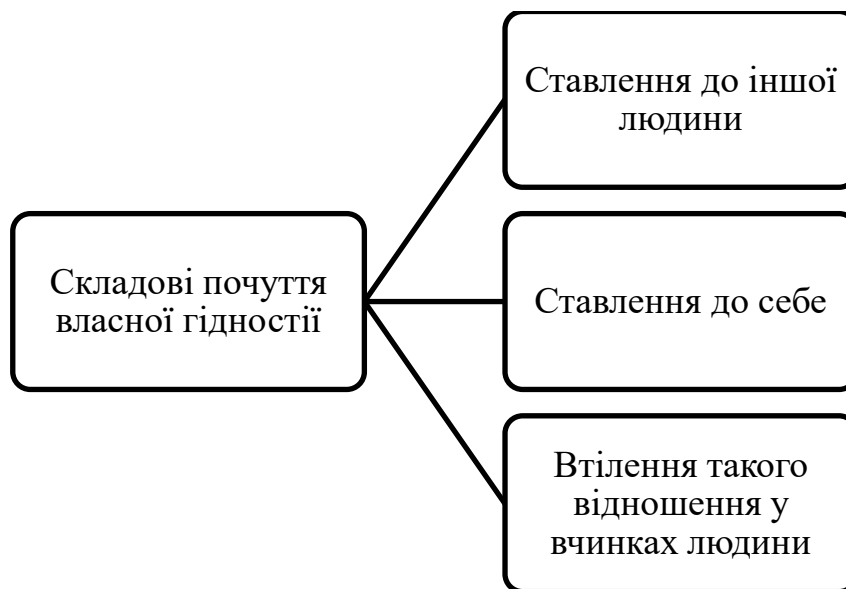

Рис. 1.1. Складові почуття власної гідності

- ставлення до іншого як до безумовної цінності, засноване на усвідомленні безумовної цінності кожного;

- ставлення до себе як до безумовної цінності, засноване на переживанні стійкого позитивного емоційно-ціннісного ставлення до себе (самоповага);

- послідовне втілення даного відношення у вчинках людини, незважаючи на тиск середовища і вимог, засноване на високому рівні саморегуляції.

Тобто ми можемо говорити про когнітивний, емоційний та конативний компоненти почуття власної гідності, поєднання яких породжує дану особистісну диспозицію. Сформованість даних компонентів залежить від рівня розвиненості та сформованості кожного компонента і розумного їх поєднання.

Імпліцитні уявлення про почуття власної гідності відображають позитивне ставлення до даного феномену і його носія. Людина з почуттям власної гідності описується як носій позитивних рис особистості, а людині без почуття власної гідності приписують негативні риси характеру. Виняток становить сприйняття почуття власної гідності як гордині, пережите негативно. В якості негативних рис характеру, притаманних людині з почуттям власної гідності згадують зарозумілість і снобізм; позитивною рисою людини без почуття власної гідності називають спритність і хитрість. Емоційне ставлення до носія почуття власної гідності пов'язане з переживанням почуттів: дружелюбності, добросердя, спільності, власної достатньої значущості, що свідчить про прагнення ідентифікації з такою людиною. Найчастіше носій почуття власної гідності визначається як людина моральна, гуманна – яка відноситься до іншої людини як до цінності, незалежна, яка також відноситься до себе як до цінності, що володіє силою волі, емоційно врівноважена, інтелектуальна та творчо розвинена [22].

В результаті психолого-педагогічного дослідження нами були виявлені відмінності імпліцитних уявлення про людину з почуттям власної гідності серед психологів, менеджерів і людей мистецтва. Для менеджерів найбільш значущими характеристиками почуття власної гідності є вольові якості особистості. Для людей мистецтва більш значущими є параметр творчої обдарованості людини.

Згідно імпліцитним уявленням психологів найбільш значущими характеристиками людини з почуттям власної гідності є її ставлення до себе як до цінності: найбільш значимий показник відсутності «почуття власної гідності» – негуманне і аморальне ставлення до іншого. Вольові якості особистості більш значуще характеризують наявність у людини «почуття власної гідності», ніж їх відсутність – людини без «почуття власної гідності».

Поведінкові особливості, що характеризують людину з почуттям власної гідності, припускають: вчинення нею «гідних» вчинків, що

відображають рівне ставлення до себе та іншої людини як до цінності; утримання від власної «негідної поведінки», тобто моральне виховання.

Проблема формування гідності, моральності особистості є одним з напрямків численних досліджень учених різних галузей філософів, психологів, соціологів, культурологів та ін.) історично складного наукового знання про людину.

Моральність в енциклопедичному словнику визначається як термін, синонімічний поняттю «мораль», рідше – «етика». Так само як «етика» у грец., «мораль» в лат., «sittlichkeit» в нім. мові етимологічно походить від слова «норов» (характер). Концептуальне розходження між поняттями «мораль» і «моральність» проводив Г.В.Ф. Гегель у «Філософії права», де моральність представлена як завершальний етап розвитку об'єктивного духу від абстрактного права і моралі. Мораль – це сфера реальної свободи, в якій суб'єктивна воля полягає себе також і як об'єктивна воля, вільна не тільки в собі, а й для себе. Моральність – це сфера практичної свободи, субстанціональної конкретності волі, що підноситься над суб'єктивною думкою і бажанням, це – «в собі і для себе суцї закони і установи» [22, с. 18].

У тлумачному словнику С.І. Ожегова моральність визначається як внутрішні, духовні якості, якими керується людина, етичні норми; правила поведінки, що визначаються цими якостями [46].

Отже, моральність – це внутрішні якості людини, норми, правила поведінки, якими вона керується.

Моральні почуття готують, налаштовують поведінку і діяльність особистості відповідно до прийнятих правил і вимог, включають єдність раціонального та емоційного і формуються під впливом соціального оточення, шляхом засвоєння особистістю суспільно прийнятих норм і правил. Моральні почуття регулюють відносини між людьми на основі оцінки, усвідомлення моральних цінностей. Вони мають широкий діапазон форм вираження і беруть участь у всіх моральних реакціях і проявах особистості [35].

З силою поспіху моральної свідомості м моральний обман - процес постійного накопичення і розуміння моральних чиновників, видимості. Моральні переживання народжуються з одного з емоцій, показаних свідченнями, розумінням, оцінкою та моральними стражданнями. Моральна повага, свідчення та неправильне спрямування є основою та поштовхом для демонстрації моральної поведінки. Моральна поведінка - це передача форми моральних принципів та моральних сигналів. Вчинок знаменує постановку людей у навколишній акції. Досягнення морального ефекту вимагає утвердження спільного розуму, співочого рангу організації життя людей. А моральна назва - це ціна попиту до введення моральних образ. Дзвінки можуть бути простими, якщо вони ґрунтуються на правилах здоров'я, культурі поведінки, дисципліні та зібраності, якщо дитина має потреби та готовність до виконання, що менш важливо. Для успішного оформлення дзвінка важливо, щоб мотиви допомоги деяким дітям були почуті щодня, мали значуще значення в їх очах та були поставлені перед переможцями дітей, які мотивно позитивно ставляться до необхідності демонструвати результати волі дитини. від. 102]. Найбільш синонімічним періодом формування моральної поведінки є дошкільний та молодший шкільний вік. Формування моральної поведінки добре для процесу моральної поведінки, для думок про останні стосунки вчителя і колективу С. Л. Рубінштейн та ін.). Моральне виховання - весь процес активного життя, процес взаємних змін, процес довготривалих рішень, вібрація добровільних дій під обіймом мовчазних моральних норм. За визначенням І.Ф. Харлама, моральне виховання - це не стільки інше, скільки зміна моральних норм, норм і правил і знань, порад та ознак особливостей поведінки та нездорової уваги [61, с. 253].

Моральне виховання – це цілеспрямований процес формування у підростаючого покоління високої свідомості, моральних почуттів і поведінки відповідно до ідеалів і принципів моралі [1]. За визначенням В.С.Мухіної, головна функція морального виховання полягає в тому, щоб сформувати у

підростаючого покоління моральну свідомість, стійку моральну поведінку і моральні почуття, що відповідають сучасному способу життя, сформувати активну життєву позицію кожної людини, звичку керуватися у своїх вчинках, діях, відносинах почуттям громадського обов'язку [42, с.154].

У сучасній науці моральне виховання розглядається як одна з найважливіших сторін загального розвитку молодших учнів. Саме в процесі морального виховання у дитини розвивається почуття власної гідності, формуються етичні уявлення, навички культурної поведінки, соціально-громадські якості, повага до дорослих, відповідальне ставлення до виконання доручень, вміння оцінювати свої вчинки та дії інших людей [14].

С.В. Петеріна зазначає, що специфіка даного віку полягає в підвищеній сприйнятливості до соціальних впливів. Міцність, стійкість моральної поведінки залежать від того, як вона формувалася, який механізм був покладений в основу педагогічного впливу [48].

До змісту моральних якостей, що формуються у дитинстві, відносяться уявлення про явища суспільного життя, про працю людей, її суспільну значимість і характер, про патріотизм і громадянськість, про норми поведінки в колективі однолітків (як треба домовлятися один з іншим, як піклуватися про молодших тощо), про шанобливе ставлення до дорослих.

Сформовані моральні якості є основою розвитку мотивів поведінки, які спонукають дітей до тих чи інших вчинків. Саме аналіз мотивів вчинків дозволяє педагогу проникнути в суть поведінки дитини, зрозуміти причину того чи іншого її вчинку та вибрати найбільш підходящий спосіб впливу [18; 25].

С.А. Козлова і Т.А. Кулікова відзначають, що механізм формування моральних якостей в ході морального виховання виражається у формулі: знання і уявлення + мотиви + почуття і стосунки + навички і звички + вчинки і поведінка = моральна якість [27, с. 238]. Даний механізм має об'єктивний характер. Він проявляється завжди, при формуванні будь-якої (моральної чи аморальної) якості особистості.

У шкільному віці, а особливо в молодшому шкільному віці, діти починають розуміти сенс моральних вимог і правил, у них розвивається здатність передбачати наслідки своїх вчинків. У дітей виникає пороговий рівень самосвідомості та вольової регуляції поведінки. Він характеризується оформленням у дитини її внутрішньої позиції – досить стійкої системи відношення до себе, до людей, до навколишнього світу. Внутрішня позиція дитини в подальшому стає вихідним пунктом для виникнення і розвитку у неї багатьох інших, зокрема вольових, якостей особистості, в яких проявляються її незалежність, наполегливість, самостійність і цілеспрямованість. Створюються можливості для формування у дітей відповідальності за свою поведінку, елементів самоконтролю, попереднього планування дій, організованості [66].

У молодшому шкільному віці у дітей формується самосвідомість, завдяки інтенсивному інтелектуальному і особистісному розвитку, з'являється самооцінка, на основі первісної емоційної самооцінки («я хороший») і раціональної оцінки чужої поведінки. Дитина набуває вміння оцінювати дії інших дітей, а потім – власні дії, моральні якості та вміння [66, с. 118].

В.С. Мухіна зазначає, що розширення досвіду, накопичення знань призводить, з одного боку, до подальшого поглиблення і диференціювання моральних уявлень дітей, а з іншого – до більшої узагальненості, що наближає їх до елементарних моральних понять (про дружбу, про гідність, про повагу до старших і т. п.). Створювані моральні уявлення починають грати регулюючу роль у моральній поведінці дітей, їхньому ставленні до оточуючих [43].

Н.С. Немов стверджує, що найважливішу роль у формуванні моральної поведінки молодших школярів грає здатність до супідрядності мотивів поведінки, що формується. В умовах правильного виховання у дітей розвивається вміння керуватися у своїй поведінці моральними мотивами, що призводить до становлення основ моральної спрямованості особистості. Нові

риси з'являються у дітей у взаєминах із дорослими і однолітками. У дошкільному та молодшому шкільному віці дитина навчається взаємодіяти з оточуючими людьми у спільній з ними діяльності, засвоює елементарні правила і норми групової поведінки, що дозволяє їй надалі добре сходитися з людьми, налагоджувати з ними нормальні ділові та особисті взаємини [44, с. 338 - 339].

У формуванні моральності дітей істотну роль, на думку А.М.Виноградової, грає навчальна діяльність. На заняттях діти освоюють моральні уявлення, а також правила моральної поведінки, у них формуються цілеспрямованість, відповідальність, вольові якості [14, с. 115-118].

Разом з тим, у молодших школярів може проявлятися нестійкість поведінки, відсутність у ряді випадків витримки, невміння перенести відомі способи поведінки в нові умови. Відзначаються й великі індивідуальні відмінності у рівні вихованості дітей.

У поведінці молодших школярів можуть проявлятися безпосередність, імпульсивність, ситуативність. Дуже часто під впливом миттєвого сильного бажання, афекту, не вмюючи протистояти потужним «зовнішнім» стимулам і спокусам, дитина забуває нотації дорослих, робить непристойні вчинки, в яких потім щиро кається [52, с. 28].

Таким чином, головна функція морального виховання полягає в тому, щоб сформувати у підростаючого покоління моральну свідомість, стійку моральну поведінку і моральні почуття, що відповідають сучасному способу життя, сформувати активну життєву позицію кожної дитини, звичку керуватися у своїх вчинках, діях, відносинах почуттям власної гідності. Єдності виховання моральної свідомості та поведінки А.С.Макаренко надавав великого значення, вважаючи, що дітей слід озброїти «теорією моралі». Разом з тим він стверджував, що виховання звички правильної поведінки набагато більш важка справа, ніж виховання свідомості [36].

Виховання моральної поведінки – це формування морального ставлення людини до навколишньої дійсності. Для формування моральної

поведінки важливо, щоб вона проходила усвідомлено. Тому потрібні знання, на основі яких у дитини будуть складатися уявлення про сутність моральності, про її необхідність і про переваги оволодіння нею.

Отже, гідність та моральність є складовою частиною комплексного підходу до виховання особистості. Формування моральності є не що інше, як переклад моральних норм, правил і вимог у знання, навички та звички поведінки особистості та їх дотримання. Моральне виховання – це цілеспрямований процес формування у підростаючого покоління високої свідомості, моральних почуттів і поведінки відповідно до ідеалів й принципів моралі.

Оскільки молодший шкільний вік є найбільш сензитивним у формуванні моральної поведінки, формування моральної поведінки необхідно здійснювати саме у цьому віці за рахунок збагачення морального досвіду дітей шляхом організації колективного життя і діяльності дитини, що спонукає її співпрацювати з іншими дітьми, рахуватися не тільки зі своїми інтересами, але й з потребами і бажаннями оточуючих.

1.2. Умови формування почуття власної гідності у школярів

Почуття – це стійкі емоційні відношення людини до інших людей, спілкування з ними, до явищ дійсності. Вони породжуються об'єктивною дійсністю, але при цьому суб'єктивні, оскільки одні й ті ж явища для різних людей можуть мати різні значення. Почуття власної гідності в цілісному процесі виховання проявляється через свої інтегруючі особливості, а саме: через нього людина дізнається про інші свої якості, про свої достоїнства і недоліки; через нього здійснюється найбільш досконалий і найтиповіший для моралі спосіб регулювання поведінки людини, яка добровільно, в повній відповідності зі своїми почуттями і переконаннями здійснює вчинки, що відповідають моральним вимогам суспільства [9].

У всіх людських почуттів спільне джерело – емоційні переживання, об'єднані із задоволенням людських потреб. Провідною потребою в шкільному віці стають самоствердження особистості в різних мікросоціальних середовищах, а за допомогою цього в суспільстві в цілому. У школярів це здійснюється при безпосередній активній участі їх в житті класу, школи, поза школою, сім'ї. Якщо дитина потрапляє у сприятливі соціально-педагогічні умови, то вона знаходить шлях самовираження в позитивному руслі, що приводить до почуття усвідомлення власної значущості. Однак, розрив між величезним обсягом бажань і неможливістю їх здійснення народжує болісну незадоволеність, що виражається у найнесподіваніших формах – депресія, спустошеність, нетерпимість, роздута зарозумілість, жорстокість, а іноді й більш серйозні наслідки. Тобто проявляється психологічна закономірність, яка передбачає неможливість заміщення задоволення одних потреб іншими [13].

Перша і, на наш погляд, головна умова – пробудити і розвинути в шкільному віці основний феномен соціальної природи особистості – почуття гідності і самолюбства; надати йому якомога більше свободи можливостей вільної дії, вибору і бажання; створити ситуацію свідомості необхідності й цим самим забезпечити внутрішню особистісну активність, тобто створити сприятливі умови вільного виявлення творчих сил, саморегуляції та самоствердження соціальної природи дитини.

Друге – почуття власної гідності школяр відчуває через шанобливе ставлення до себе, через визнання його досягнення, тобто через думку інших (громадську думку і колективну оцінку), які сприяють усвідомленню школярем своїх достоїнств і недоліків, стимулюють його свідомі зусилля, спрямовані на самовиховання. Чим вище рівень домагань, тим важче їх задовольнити. Оцінюючи себе, індивід свідомо чи несвідомо порівнює себе з іншими, враховуючи не лише власні досягнення, а й всю соціальну ситуацію в цілому, тобто проявляється один з каналів підтримки самоповаги – позитивні оціночні відносини інших людей.

Третє – почуття власної гідності формується, зміцнюється і розвивається тільки через самоствердження в будь-якому вигляді діяльності, де школяр досягає певного успіху і отримує схвалення інших, відчуваючи при цьому емоційну задоволеність від зробленого. Такий шлях формування емоційного компонента почуття власної гідності.

У процесі взаємин з оточуючими людьми, зокрема, під впливом оціночних впливів, почуття власної гідності у школярів переростає в мотиви, які спонукають їх приводити свою поведінку у відповідність з позитивною самооцінкою [13].

Переростання почуттів в мотиви, підкріплення їх практичною діяльністю грає важливу роль у моральному розвитку школяра: лише в процесі практичної вправи у скоєнні правильних вчинків створюються умови для формування обґрунтованої гідності.

При вихованні моральних почуттів, які пізніше повинні перерости у стійкі моральні ціннісні орієнтації, необхідно враховувати обмеженість морального досвіду молодших школярів. Тому необхідна систематична робота вчителя по накопиченню і збагаченню власного морального досвіду учнів.

Молодий шкільний вік - особливий етап у формуванні людей до нового дня, оскільки важлива безпосередність спеціальності - спільнота, колективність, чи, навпаки, її егоїстичність, індивідуалізм. Цей вік доброзичливо формує основи культури поведінки. Молоді школярі вже готові йти до себе, до своїх видів, до новітніх, успадковувати шкільне навчання. Для формування моральних цінностей особливостей молодого школяра, - стверджує І. Артюхова, необхідне: єдність і взаємозв'язок різних аспектів духовного розвитку; зростання обізнаності та розвиток творчого потенціалу шкіри дитини; Розширення та втрата установ діяльності; розвиток інтелекту, почуттів, рік [3, с.13]. Педагогічний майстер для робіт для виховання моральних цінностей молодого школяра полягає в тому, що, крім допомоги йому через елементи основних інструментів, необхідно досягти ще більш

високого рівня моралі, оскільки це вимагає самовизначення та моральності. Допитливість і допитливість представлені класифікацією методів розвитку моральних цінностей, розбитою Г. І. Щукіним, в якій представлена така група методів [68, с. 14]:

- методи доброї волі у відповідь на свідчення, повагу і волю вчених в їх інтересах, формування в них моральних поглядів і переконань (методи формулювання специфіки);

- методи організації діяльності та формування підозрілої поведінки; -
Методи стимулювання поведінки та діяльності. Також застоюються методи словесної та емоційної взаємної стагнації: Розподіл, роз'яснення, етична бесіда та метод науково-практичної взаємодії. У молодших класах часто говорять на етичну тему.

Розмова про етичну тему з кількома функціями: служити знанням Джерела, усвідомлювати спеціальності інших людей, служити способом використання позитивного прикладу у знаннях.

Роз'яснення – метод емоційно-словесного впливу на вихованців. Важлива риса, що відрізняє роз'яснення від пояснення і розповіді, – орієнтованість впливу на дану групу чи окрему особистість. Застосування цього методу ґрунтується на знанні особливостей класу й особистісних якостей членів колективу. Для молодших школярів застосовуються елементарні прийоми і засоби роз'яснення: «Робити потрібно так», «Всі так роблять» і т. п.

Роз'яснення застосовується тільки там і тільки тоді, коли вихованцю дійсно необхідно щось пояснити, повідомити про нові моральні положення, так чи інакше вплинути на його свідомість і почуття. Але роз'яснення не потрібні там, де мова йде про прості й очевидні норми поведінки у школі та суспільстві: не можна різати і розмальовувати парту, грубити, плювати і т. д. Тут необхідні категоричні вимоги. Роз'яснення застосовується [62; 68]:

- а) щоб сформулювати або закріпити нову моральну якість або форму поведінки;

б) для вироблення правильного ставлення вихованців до певного вчинку, який вже складений.

У роботі з учнями різних вікових груп широко застосовується етична бесіда. У педагогічній літературі вона розглядається і як метод залучення учнів для обговорення, аналізу вчинків і вироблення моральних оцінок, і як форма роз'яснення школярам принципів моральності та їх осмислення, і як засіб формування системи моральних уявлень і понять, які в свою чергу виступають в якості основи для формування моральних поглядів і переконань.

Приклад – виховний метод виняткової сили. Його вплив ґрунтується на відомій закономірності: явища, які сприймаються зором, швидко і без праці відображаються у свідомості, тому що не вимагають ні розкодування, ні перекодування, в якому потребує будь-який мовленнєвий вплив. Приклад діє на рівні першої сигнальної системи, а слово – другої. Приклад дає конкретні зразки для наслідування і тим самим активно формує свідомість, почуття, переконання, активізує діяльність. Коли говорять про приклад, мають на увазі, перш за все, приклад живих конкретних людей – батьків, вихователів, друзів. Але велику виховну силу має і приклад героїв книг, фільмів, історичних діячів, видатних вчених.

Психологічною основою прикладу служить наслідування. Завдяки їй люди опановують соціальним і моральним досвідом.

Молодші школярі наслідують тим, хто робить на них найбільш сильне враження. За даними психологів, незмінну симпатію молодших школярів викликають люди сміливі, вольові, спритні, що володіють великою фізичною силою, стрункою фігурою, приємною манерою спілкуватися, правильними рисами обличчя. При виборі моральних прикладів, з огляду на ці закономірності сприйняття особистості, варто домагатися того, щоб носії добрих справ були приємні і симпатичні, а носії пороків викликали ворожість. При відсутності такої відповідності потрібні спеціальні заходи щодо їх забезпечення. Високоморального, але малосимпатичного персонажа

доречно при нагоді наділити характеристиками й оцінками, що послабляють викликуване їм почуття ворожості, а поганого, який сподобався дітям, «героя» зуміти дохідливо і доказово розвінчати. Настільки ж важливо попереджати можливі випадки появи пасивно-споглядальних ідеалів. Вони служать не стільки побудником до дії, а ще предметом милування, марної мрійливості [55].

Життя дає не тільки позитивні, але і негативні приклади. Це не тільки бажано, але й студентам потрібно нагадувати про негативне життя та поведінку людей, аналізувати наслідки неправильних вчинків, робити правильні висновки. Своєчасне місце до заявленого негативного випадку допомагає вихованцеві запобігати помилкам, формує поняття гідності та аморальності. Звичайно, освіта залежить від особистого прикладу вчителя, його поведінки, ставлення до учнів, світогляду, ділових якостей, авторитету. Відомо, що для більшості молодших школярів авторитет вчителя абсолютний, вони готові наслідувати його у всьому. Але сила позитивного випадку наставника зростає, коли він діє систематично та послідовно зі своєю особистістю та авторитетом. Крім того, сила позитивного впливу вчителя посилиться, коли учні переконаються, що між його словом та діями немає різниці, він ставиться до всіх однаково доброзичливо. У педагогічній літературі Я. Колдунова описує такий спосіб формування свідомості особистості як суперечка. Це жвава дискусія на тему догляду за домашніми тваринами. Конфлікти цінні, оскільки переконання та мотиви виникають в результаті зіткнення та порівняння різних точок зору. Цей метод є складним, застосовується переважно в середній школі та середній школі. У початковій школі його можна використовувати як засіб, наприклад, у етичній розмові [41, с.73].

На думку К. Ушинського, найкращим засобом морального виховання є фізична праця, за допомогою якої формуються найкращі моральні якості дітей та молоді, але за умови, що вона правильно поєднується з розумовою працею. Однак К. Ушинський допускав помилки в питаннях морального

виховання людей, особливо в процесі їх фізичної праці, особливо в перший період педагогічної діяльності: він звертався до деяких питань моралі та етики з точки зору релігійності та ідеалізації патріархальних відносин; вірив у можливість перевиховання та морального вдосконалення людей у процесі їх роботи без зміни соціального устрою [23].

Отже, виховання моральних цінностей у школярів є необхідною складовою у процесі формування всебічно гармонійної особистості, людини з почуттям власної гідності. Проблема виховання моральних цінностей у школярів є однією з фундаментальних проблем етики, філософії, педагогіки та психології. В.О. Сухомлинський був впевнений, що зміст, форми та методи виховання моральних цінностей учня зазвичай змінюються відповідно до віку та індивідуальних особливостей дітей. У дитинстві духовне життя людини є найважливішим джерелом ідей. А ефективність виховання моральних цінностей учнів можлива при створенні педагогічних умов: мотиваційних, змістовних, оперативних через процес спілкування [57].

На сьогоднішній день, в основі комунікативного процесу в системі традиційного навчання лежить монолог педагога. Педагог приходить до учня з готовими знаннями і, використовуючи систему заохочень і покарань, змушує його прийняти інформацію як необхідну і обов'язкову. Взаємодія учасників освітнього процесу будується на ініціативі педагога відповідно до плану уроку. Цей процес можна представити, як модель односторонньої комунікації (рис. 1.2).

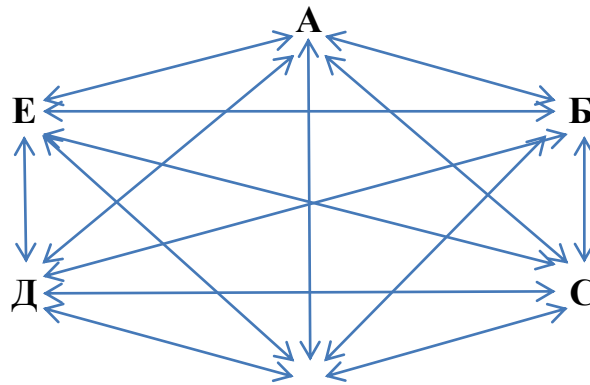
Рис. 1.2. Модель односторонньої комунікації: А-вчитель, Б,В, Г,Д – учні

Такий спосіб комунікації дозволяє вчителю за короткий проміжок часу передати великий обсяг інформації, отримуючи зворотній зв'язок у вигляді коротких відповідей учнів. Вчителем В.Шаталовим і його колегами було

підраховано, що середня тривалість активного говоріння кожного учня протягом шести уроків становить лише 2 хвилини. Цей час йому дається, щоб розповісти підготовлений протягом кількох годин навчальний матеріал [63]. В.Біблер дану модель комунікації трактує так: «при монолозі – тільки одна свідомість, один суб'єкт (педагог)...» [7].

Але сьогодні учні є продуктом інформаційного суспільства, що відрізняється різноманітністю, рухливістю і мінливістю. Крім того, вченими було встановлено, що маленькі діти краще вчаться, якщо залучені до активної діяльності. Їм важко довго концентрувати увагу, так само як і зберігати одне й те саме положення тіла. Для того, щоб компенсувати їм певну нерухомість, під час навчання, треба підтримувати активність дітей, а також забезпечити їм можливість рухатись.

Застосування колективної роботи допускає саме таку форму комунікації на уроці, яку можна зафіксувати у вигляді моделі багатосторонньої комунікації (рис. 1.3):

К

Рис. 1.3. Модель багатосторонньої комунікації: А-вчитель, Е, Б,Д, С,К – учні

Як видно з рисунка, позиція вчителя (А) змінюється: він не домінує над учнями, а стає учасником навчальної діяльності. Комунікаційні зв'язки виникають, не тільки між педагогом і учнями, але й між усіма учнями.

В процесі багатосторонньої комунікації в учнів з'являється можливість поділитися своїми думками, враженнями й відчуттями в межах певної теми, розповісти про свої власні висновки й вислухати думки не тільки педагога, а

й своїх однокласників. Застосування багатосторонньої комунікації дозволяє включати в процес навчання всіх учнів класу. На цьому моменті наполягає, наприклад, відома дослідниця Дж. Шерман «Учням треба частіше надавати можливість взаємодіяти один із одним і з більш досвідченими людьми, включаючи педагога» [64].

Психологи також зауважують на важливості взаємодії учнів один з одним, оскільки консультування, що проводиться самими учнями або взаємонавчання є одним з найефективніших способів засвоєння знань. Також важливим моментом є те, що працюючи колективно, невпевнена в собі дитина не відчуває страху перед критичним зауваженням вчителя, тому що відповідальність за результат колективна, такому учню легше запитати в свого товариша, ніж в учителя. В процесі стандартного уроку така дитина буде пасивною і взагалі може втратити інтерес до теми, або ще гірше, зневіриться в собі, чого не відбувається в колективній роботі: тут кожен учень бере на себе певну роль, певні обов'язки, ставить перед собою певні задачі, що зумовлює постійну активність в процесі навчання.

Разом з цим, ця технологія реалізує певну ціль – реалізація соціальної компетентності (вміння дискутувати, працювати в колективі, розв'язувати конфлікти, слухати інших, тощо). Процес взаємодії між учнями, на основі багатосторонньої комунікації можливий з одного боку, за умов опанування ними навичок міжособистісного спілкування (уміння слухати себе та інших, відтворювати почуте, пояснювати, ставити запитання, тощо), з іншого боку – за умов зміни вчителем основ, на яких відбувається така взаємодія. Мова в даному випадку йде про застосування принципів кооперування, кооперативного навчання. Сутність кооперації в навчанні можна відобразити однією фразою: «Я виграю в тому випадку, якщо виграєш ти» [50].

Таке співнавчання або взаємонавчання ламає бар'єри в стосунках учнів та вчителя, бо в процесі колективного навчання вони виступають рівноправними і рівнозначними суб'єктами навчання. «Вчитель виступає організатором процесу навчання, консультантом, фасилітатором, який ніколи

не «замикає» навчальний процес на собі» [50]. Головними в процесі навчання стають зв'язки між учнями, їх взаємодія та співпраця. Результати навчання досягаються взаємними зусиллями учасників процесу навчання, учні беруть на себе взаємну відповідальність за результати навчання.

Як зазначалося вище, таку колективну роботу зручно організовувати на уроках у молодшій школі, оскільки завдяки використанню ігрових ситуацій успішно реалізується завдання розвитку емоційно - почуттєвої сфери, задоволення її творчих інтересів і потреб. Також колективна діяльність допомагає молодшим школярам позбутись негативних переживань стосовно результатів своєї роботи та пробуджує віру у власні сили – тобто, можна непомітно відновити емоційний баланс навіть замкнених і невпевнених учнів, спонукаючи їх до самовдосконалення.

Хочеться зазначити, що такий талановитий педагог - практик як А.Макаренко був упевнений у безмежній силі виховного впливу колективу на особистість. В питаннях виховання в колективі він дотримувався концептуальних позицій, відповідно до яких великого значення набуває саме «творча праця» [36].

Дослідження сучасного стану розробленості проблеми формування моральних ціннісних орієнтацій у педагогічній теорії та виховній практиці дозволило констатувати, що для формування моральних ціннісних орієнтацій головним завданням є ефективно організована колективна робота молодших школярів, яка дає змогу практично переконатися в правильності здобутих знань, перевірити їх міцність і визначити стійкість мотивів діяльності.

Слід зазначити, що колективна творча робота – це такий вид діяльності, за якого молодші школярі й вчителі, будучи захопленими спільною справою, турбуються про поліпшення клімату в колективі, настрою один одного, вони спільно планують, організовують та аналізують свою діяльність, беруть на себе певні ролі, займають позиції, розвивають творчість, естетичний смак, реалізується соціальна компетентність, діти вчаться безконфліктно вирішувати проблеми, вчаться слухати, висловлювати свої думки, ідеї.

Коллективна творча діяльність визначається педагогами як рівноправна особистісна взаємодія учнів, спрямована на узгодження й об'єднання загальних зусиль із метою досягнення високого рівня активності, колективної спільності та індивідуальної задоволеності, що проявляється в адекватній оцінці себе й інших [62].

Коллективна творча робота відіграє неабияке значення у вихованні учнів початкової школи, як засіб, що активізує розвиток творчості, розвиває естетичний смак, формує і вдосконалює навички спільної роботи, розвиває соціальну компетентність, розвивають почуття власної гідності.

Правильно вибрані колективні творчі справи залучають до діяльності кожного учасника учнівського колективу, орієнтуючись на спільне вироблення молодшими школярами та вчителями мети колективу, використовуючи одночасно різноманітні види виховного впливу, вирішуючи виховні завдання непомітно для молодших школярів. Внаслідок цього, у дитини розвиваються якості творчої особистості, самостійної, здатної цінувати себе і поважати інших.

Хочеться зазначити, що колективне навчання, на наш погляд, потребує від вчителя реалізації певних умов:

- сприятливої, позитивної психологічної атмосфери в класі;
- спеціальної організації навчального простору;
- організації навчального процесу, як багатосторонньої, партнерської, інтенсивної комунікації.

Детальніше зупинимось на кожній з умов.

1). Сприятлива, позитивна атмосфера в класі.

Розпочати таку атмосферу вчитель може з повідомлення теми та програми майбутньої діяльності. Розповісти про методи і норми роботи та оцінювання результатів. Важливо показати дітям перспективу у вивченні теми. Така відкрита позиція педагога, обґрунтування програми спільної діяльності, на наш погляд, дозволять зняти напругу в класі, дозволить учням

побачити перспективи власної діяльності, позбутися почуття страху. Для реалізації цього, вчителю бажано [54]:

- спочатку познайомити учнів з цілями вчителя, тими результатами, яких він очікує. Учні мають чітко зрозуміти, що від них вимагають. Це дозволить педагогу повернутись до результатів діяльності в кінці уроку і проаналізувати разом з учнем його роботу;
- Познайомити із завданням використання кожної методики і технології, щоб у дітей не виникло відчуття маніпуляції. Вчитель має пояснити, що це дозволить їм краще організувати їх роботу;
- роз'яснити алгоритм проведення і розповісти про послідовність дій (надати спеціальні пам'ятки діяльності);
- відповісти на питання учнів. Це дозволить уникнути деяких непорозумінь.

Обов'язковим і необхідним, на нашу думку, є встановлення певних правил і норм поведінки. Наприклад, деякі учні не висловлюються, оскільки бояться критичних зауважень своїх товаришів. Цю проблему можна вирішити визначенням правил подачі зворотнього зв'язку і норм спільної діяльності.

Г. Андреева у книзі «Соціальна психологія» вказує, що норми спільної групової роботи – «це певні правила, які вироблені групою і прийняті нею і яким повинна підкорятися поведінка її членів, щоб їх спільна діяльність була можлива» [2]. Гарантом дотримання цих правил є вчитель. Прикладом таких найпростіших правил роботи можуть бути:

- не критикувати висловів один одного;
- говорити, тільки від себе;
- не оцінювати вислови один одного, тощо.

Такі правила бажано встановити ще на перших заняттях, це дозволить вчителю спиратись на них протягом всього навчального періоду. За правильної організації процесу, вчителі показують учням як виконувати завдання і дають більше порад щодо корекції їх роботи, ніж критикують або оцінюють їх. Створюється таке навчальне середовище, де учні почуваються

захищеними, вільними для випробування нових завдань, в якому навіть невдалі спроби приведуть до успіху.

2). Організація навчального простору.

Навчальний простір має бути побудовано таким чином, щоб зробити легкою і природньою співпрацю і комунікацію учнів. Цей простір мають створювати як педагоги, так і учні, використовуючи різні засоби, які забезпечують освітню діяльність, або є її результатами: різні плакати, колективні роботи, різні речі, виготовлені учнями. Коли учні потрапляють в таку аудиторію, то почуваються більш вільними, спокійними, поступово налаштовуються на навчальну діяльність.

На нашу думку, не менш важливою є розстановка меблів у кабінеті.

При стандартному розміщенні парт, враховуючи фізіологічні особливості, увага педагога в основному звернута на середину аудиторії, а перші та останні парті частіше випадають з поля зору. При такій розстановці учням зручно працювати тільки в парах. Вчитель, готуючись до занять, вибирає форму розташування меблів. При цьому слід пам'ятати, що колективна робота на уроці передбачає не тільки дискусію, а й виконання спільної роботи, тому розміщувати меблі слід так, щоб кожному учневі було зручно приймати участь у колективній діяльності. Розглянемо деякі.

«Прямокутник» – всі учні сидять за одним великим прямокутним столом по чотири його боки. Вчитель сидить разом з учнями (рис. 1.4).

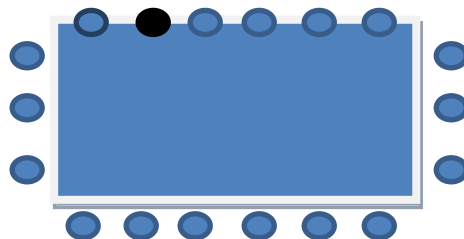

Рис. 1.4. Схема розташування меблів у формі «Прямокутник»

Така схема сприяє колективній роботі, забезпечує візуальний контакт, можливість дискусій, проте варто зазначити, що при такому розташуванні

відсутня єдина позиція концентрації уваги. Відповідно, складно знайти місце для презентації колективної роботи.

«Дискусійний клуб» – учні розміщуються малими групами (4-5 осіб) навколо декількох столів, між столами є вільний простір для пересування (рис. 1.5).

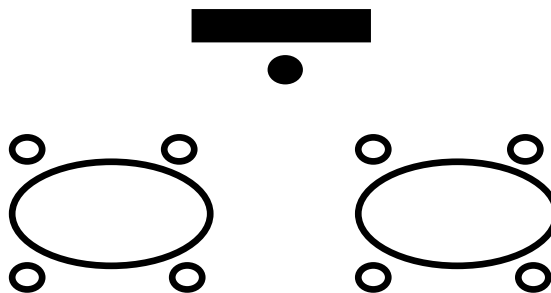

Рис. 1.5. Схема розташування меблів у формі «Дискусійний клуб»

За такої форми педагог може організовувати спільну діяльність учнів, що сидять за одним столом. Можна використовувати дошку для ведення записів і презентації результатів спільної роботи. Вчитель виділяється єдиною позицією. На нашу думку, незручністю є те, що вчителю іноді важко розподілити свою увагу між групами.

3). Організація навчального процесу, як багатосторонньої комунікації.

Ми вже говорили про те, що колективна робота потребує багатосторонньої комунікації всіх учнів класу. Учні і вчитель стають рівноправними учасниками навчального процесу. Колективна діяльність дає можливість кожному приймати активну участь, висловити свою думку. Важливо те, що кожна думка має прийматися до уваги. При такій роботі нема малоцінних. Учні вчаться слухати, ставити запитання, дискутувати, поважати думку свої товаришів, переконувати тощо. Це значно покращує стосунки і

атмосферу в класі. Виховує в дітях толерантність, терпіння, самоповагу, формує власну гідність.

1.3. Особливості розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці

У молодшому шкільному віці закладаються основи майбутньої особистості [5; 11; 21]:

- формується стійка структура мотивів;
- зароджуються нові соціальні потреби (потреба в повазі і визнанні дорослого, бажання виконувати важливі для інших, «дорослі» справи, бути «дорослим»; потреба у визнанні однолітків тощо).

Перехід від дошкільного дитинства до молодшого шкільного віку знаменується безліччю змін, як у фізичному, так і в психологічному розвитку дітей. А.Л. Венгер, Д.Б. Ельконін, Г.А. Цукерман, як критерій переходу в новий вік називають розвиток у дітей довільності поведінки і процес формування «внутрішньої позиції школяра».

Говорячи про молодший шкільний вік, у першу чергу варто відзначити, що в результаті приходу в школу, соціальна ситуація розвитку вводить дитину в новий світ, який носить строгий, нормований характер, що веде до перебудови всієї її системи відносин з дійсністю. Структура «дитина – вчитель» стає центральною позицією життя, від неї залежить сума всіх сприятливих умов для життя. Молодший шкільний вік (від 6-7 до 10-11 років) характеризується тим, що провідною діяльністю стає навчальна, соціальна діяльність по засвоєнню теоретичних форм мислення. У процесі даної діяльності діти опановують умінням вчитися і здатністю маніпулювати теоретичними знаннями. Д.І. Фельдштейн відзначав, що «ця діяльність характеризується засвоєнням початкових наукових понять у різних сферах

знань, у дітей формуються основи орієнтації в теоретичних формах відображення дійсності» [59].

Безумовно, є серйозні відмінності в психічному образі школяра I і школяра IV класів. Тому сумарна характеристика життя за весь період молодшого шкільного віку може здатися дещо загальною. Однак при наявності відмінностей між першокласником і учнем IV класу можна з достатньою виразністю бачити те, що в цілому є характерним для життя саме дитини молодшого шкільного віку.

Зростаючий останнім часом інтерес до вивчення емоційно - вольової сфери у молодшого школяра обумовлений тим, що з'ясування закономірностей емоційно-вольового розвитку може значно поглибити розуміння механізмів розвитку інтелекту особистості в цілому. Школа поряд з когнітивною стороною розвитку повинна орієнтуватися на формування у дитини ціннісних орієнтацій, розвиток її емоційно-вольової сфери, вироблення афективних стереотипів, на основі яких здійснюється поведінка людини. Однією з головних цілей шкільної освіти є створення і підтримання психологічних умов, що забезпечують повноцінний психічний і особистісний розвиток кожної дитини. Велике значення для розвитку особистості має психічне здоров'я, тобто стан душевного, фізичного і соціального благополуччя. Якщо людина знаходиться в ситуації дискомфорту, то в першу чергу фруструється емоційна сфера, що, в свою чергу, викликає тривожність як відповідну реакцію на стресову ситуацію [56; 71].

Розвиток емоційно-вольової сфери є найважливішим аспектом розвитку особистості молодшого школяра. До 70% рис особистості формується і проявляється в початковій школі, тому неуважність до розвитку особистості в цьому віці призводить до педагогічних прорахунків, які чітко проявляються на пізніх етапах навчання. Навчальна діяльність змінює зміст почуттів молодшого школяра і, відповідно, визначає загальну тенденцію їх розвитку - підвищення обізнаності та стриманості. Зміна емоційної сфери спричинена тим, що коли дитина приходить до школи, сум та радість

визначаються не грою та спілкуванням з дітьми в процесі гри, не казковим персонажем чи сюжетом прочитаної казки, а процесом та результатом її навчальної діяльності. задовольняє і в першу чергу - оцінку вчителем своїх успіхів і невдач, його оцінку та відповідне ставлення інших. У позакласній роботі ігри продовжують приносити дитині задоволення, але їх зміст і, як наслідок, почуття, пов'язані з ними, стають іншими. Як активна інтелектуальна діяльність у класі, так і звичка до сильної волі викликають потреби і, отже, інтерес до ігор з правилами, настільних та спортивних ігор. Вони вимагають винахідливості, вони вносять елемент конкуренції. Позитивні почуття зараз виникають при вирішенні проблеми інтелектуальної гри та в процесі спортивного суперництва.

Історія рольових ігор у колективних іграх з точки зору відображення різних аспектів суспільного життя продовжує розвиватися. Коли ускладнення є більш складним, воно відображає різні відносини між людьми, в процесі вирішення конфліктних ситуацій, що виникають у грі (наприклад, при розподілі ролей ролей), розвиваються моральні емоції дитини. Однак можливості молодших школярів не слід переоцінювати. Усвідомлення своїх почуттів і, таким чином, розуміння почуттів інших (згідно з дослідженнями Якобсон) далеко не ідеальні. Вони часто ще не здатні правильно сприймати міміку, яка виражає певне почуття, неправильно трактує вираз одних почуттів інших, що означає неадекватну реакцію дитини. Участь у навчальних заходах у класі та спілкування з учителем та колективом у процесі навчання вимагає великої стриманості у відчутті, що дитина вперше відчуває труднощі. Однак щоденні шкільні завдання, вимоги вчителів і пізніше персоналу до дітей змушують їх поводитися стриманіше, а молодші школярі поступово вчаться контролювати свою поведінку [70]. Рухові реакції, що виражають почуття, характерні для дошкільнят та першокласників, починають замінюватися мовленням. До третього класу помітно розвивається мовна виразність, збагачується інтонація. Молодший школяр намагається впоратися з сильним занепокоєнням з першого класу, наприклад, стримувати сльози, він вже може

подолати свої бажання, він враховує вимоги вчителя. Загалом його загальний емоційний тонус, настрій характеризується безтурботністю, безтурботністю, життєрадісним одужанням. Однак незадоволеність рівнем вимог у навчальній діяльності може призвести до поведінкових впливів, і якщо увагу вчителя не потрібно визначати як негативні риси характеру (хамство, ворожість тощо), існує також велика вразливість. Драматичні події в театрі, кіно, переживання в сім'ї призводять до страху, страху і можуть тривалий час турбувати дитину, відволікати від навчання [47].

У порівнянні з дитиною дошкільного віку у молодшого школяра проявляється велике диференціювання у спрямованості почуттів. Розвиваються моральні, інтелектуальні та естетичні почуття. До III класу інтенсивно формуються почуття товариства, дружби, колективізму. Вони розвиваються в результаті задоволення потреби дітей у спілкуванні, під впливом життя в колективі однолітків і всієї школи, спільної навчальної діяльності.

На початку навчання всі перераховані вище фактори впливають головним чином через особистість учителя, який є авторитетом для першокласника, пізніше під впливом педагога і спільної навчальної діяльності з'являються товариські і дружні контакти з однолітками (співчуття, радість, почуття солідарності). Ці взаємини учнів сприяють розвитку у них почуття колективізму, яке проявляється в тому, що кожен з них стає небайдужий до оцінки товаришів по класу.

У молодших школярів починають інтенсивно розвиватися інтелектуальні почуття. Активне пізнання в процесі навчальної діяльності пов'язане з подоланням труднощів, успіхами і невдачами, тому виникає ціла гама почуттів: здивування, сумніви, радощі пізнання і у зв'язку з ними інтелектуальні почуття, що ведуть до успіху в навчальній діяльності, такі як допитливість, почуття нового. Виникнення інтелектуальних почуттів пов'язано з потребою у пізнанні нового у відповідності з пізнавальним інтересом. У I класі їх інтерес викликають фактори і події, а, значить, для

розвитку інтелектуальних почуттів важливо спиратися на яскраві вистави, наочність, і тоді радість і задоволення виникають у дитини вже від проникнення в суть фактів, у причинно-наслідковій залежності [34].

На початку навчання мета як перший етап вольового акту виникає у відповідності зі словесними вказівками, які безпосередньо йдуть від вчителя або отримуються з підручників і додаткової літератури. В ході психічного розвитку з появою певних відносин учня до себе і до інших та взаємовідносин його з колективом молодший школяр здійснює той чи інший вольовий акт вже у відповідності з власними потребами, інтересами, мотивами. Такий розвиток потребово-мотиваційної сфери – найважливіша умова формування його вольових вчинків і вольових рис характеру. Суттєвою вольовою рисою характеру є самостійність. Чим молодші школярі, тим гірше вони вміють діяти самостійно. Вони здатні керувати собою, керуючись поглядами та переконаннями (їх ще треба сформувати у дітей), і тому часто наслідують іншим. У зв'язку з цим учитель і оточуючі люди повинні показувати їм позитивні приклади поведінки [34].

Керівна роль у формуванні адекватної поведінки школярів належить дорослим (вчителю, батькам, старшим товаришам). Іншою дуже важливою вольовою рисою характеру молодшого школяра є витримка. Проявляється ця риса спочатку в умінні підкорятися вимогам дорослих. Пізніше у молодшого школяра виникає вміння стримуватися, підкоряючись режиму шкільного життя і розпорядку часу після школи, самостійно організовуючи виконання домашніх завдань і свого дозвілля. У нього також проявляється і протилежна стриманості негативна риса характеру – імпульсивність. Імпульсивність як результат підвищеної емоційності в цьому віці проявляється у швидкому відволіканні уваги на яскраві несподівані подразники, на все те, що своєю новизною захоплює дитину. До 3 класу вона зустрічається у дітей вже рідше. Разом з тим у деяких випадках імпульсивність стає індивідуальною особливістю дитини.

Наполегливість як найважливіша вольова риса характеру розвивається до 3 класу і дозволяє учням досягати успіху в навчанні навіть при великих труднощах. Найяскравіше ця риса проявляється при виконанні домашніх завдань, на уроках праці, під час прибирання класу, шкільного приміщення тощо. Розвиток вольових рис характеру молодшого школяра тісно пов'язаний з розвитком його моральних якостей: колективізму, чесності, почуття обов'язку, патріотизму та інших якостей.

Отже, молодший шкільний вік є досить складним періодом, оскільки вимагає від учня концентрації довільної уваги, визначених вольових зусиль, відповідальності та самостійності, які у дітей цього віку ще розвинені недостатньо. Зі вступом до школи максимум емоційних реакцій доводиться не стільки на гру і спілкування, скільки на процес і результат навчальної діяльності, задоволення потреб в оцінці і добре ставлення оточуючих.

У цьому віці більшість дітей дуже емоційно реагують на школу. Кожний по-своєму відгукується на один і той же психічний процес: так, у одного незнайома ситуація може викликати емоційний підйом, а в іншого – смуток і апатію [21]. Вольова сфера у дитини, в свою чергу, посилює мотивацію до навчання і на цій основі вдосконалюється свідомо регуляція своїх вчинків і дій.

Тобто для ефективного і успішного особистісного розвитку школярів важливо використовувати в системі навчання різноманітні форми і методи роботи з дітьми, необхідно проводити спільну роботу з батьками про те, як виховувати у дитини вольові якості, говорити про розумні вимоги до дітей. Для повноцінного вивчення індивідуальних особливостей кожної дитини необхідно досліджувати і вивчати всі аспекти емоційно-вольової сфери, при цьому необхідно враховувати психологічні і особистісні характеристики школяра [24].

Отже, розвиток емоційно - вольової сфери на даному віковому етапі та її роль у психологічній адаптації є значущою для психологічної адаптації в

цілому. Дитині, чия емоційно - вольова сфера сформована, легше вдається адаптуватися до навчання в школі.

Готовність емоційно - вольової сфери сприяє бажанню вчитися, мінімізує дезадаптацію дитини до школи, а також сприяє випередженню труднощів, пов'язаних з навчанням. Тобто, емоційно - вольова сфера є важливою умовою розвитку власної гідності.

Таким чином, емоційно-вольова сфера молодших школярів характеризується:

- легкою чуйністю на події, що відбуваються і пофарбованістю сприйняття, уяви, фізичної та розумової діяльності емоціями;
- безпосередністю і відвертістю вираження своїх переживань – радості, смутку, страху, задоволення або незадоволення;
- готовністю до афекту страху;
- емоційною нестійкістю, частою зміною настроїв, схильністю до короткочасних і бурхливих афектів.

Отже, інтерес до проблеми розвитку гідності та емоційно-вольової сфери обумовлений значенням цього психічного явища в житті людини.

Висновок до розділу I

Проведений аналіз наукової літератури показав, що гідність людини є найважливішою соціально-правовою цінністю. Її затвердження і всебічний захист є фундаментом, на якому ґрунтується сучасне суспільство. Визначення гідності має суб'єктивний і об'єктивний аспекти. Поведінка, що відображає гідне ставлення до себе, що включає турботу про себе, самоповагу і щирість перед собою, а також спрямованість на прояв (розвиток) кращих своїх якостей, визначається як характеристика почуття власної гідності. Згідно імпліцитним уявленням психологів найбільш значущими характеристиками людини з почуттям власної гідності є її ставлення до себе як до цінності:

найбільш значимий показник відсутності «почуття власної гідності» – негуманне і аморальне ставлення до іншого. Під час дослідження відповідної літератури було встановлено, що процес формування власної гідності слід проводити в молодшому шкільному віці.

Почуття власної гідності в цілісному процесі виховання проявляється через свої інтегруючі особливості, а саме: через нього людина дізнається про інші свої якості, про свої достоїнства і недоліки; через нього здійснюється найбільш досконалий і найтиповіший для моралі спосіб регулювання поведінки людини, яка добровільно, в повній відповідності зі своїми почуттями і переконаннями здійснює вчинки, що відповідають моральним вимогам суспільства. У процесі взаємин з оточуючими людьми, зокрема, під впливом оціночних впливів, почуття власної гідності у школярів переростає в мотиви, які спонукають їх приводити свою поведінку у відповідність з позитивною самооцінкою. Переростання почуттів в мотиви, підкріплення їх практичною діяльністю грає важливу роль у моральному розвитку школяра: лише в процесі практичної справи у скоєнні правильних вчинків створюються умови для формування обґрунтованої гідності. Молодший шкільний вік сприятливий для формування власної гідності. Учні вже здатні сприймати вимоги до себе, вони піддатливі зовнішньому впливові, схильні до наслідування. Варто зазначити, що саме на даному етапі збільшується побудова взаємовідносин з однолітками. На думку вчителів та психологів найкращим засобом для формування особистості з моральними ціннісними орієнтаціями є колективна робота.

Така колективна творча робота непомітно для дитини задіює всі духовні та моральні сторони особистості, розвиває не тільки творчість, уяву, креативне та критичне мислення, а повністю реалізує соціальну компетентність, вчить поважити думку інших, висловлювати власну, розвиває терпіння, толерантність, співчуття, відповідальність, тощо. Колективна робота на уроках потребує більшої підготовки та чіткої організації процесу. Важливим моментом такої роботи є обговорення та

прийняття правил всіма учасниками процесу, де вчитель буде головним гарантом додержання певних правил і норм поведінки. Отже, головна задача вчителя створити комфортні умови, позитивну атмосферу, розвинути позитивне ставлення до творчості, праці, відповідальність за свої дії. В основі колективної роботи лежить співпраця та взаємодія всіх учнів, що значною мірою допомагає зблизити дітей, закласти фундамент для позитивного, ціннісного ставлення до кожної особистості та сформувати колектив, у якого є спільна мета та чіткі моральні норми поведінки. Тобто колективна робота на уроках в початковій школі – це така організація навчального процесу, за якою неможлива неучасть школяра у колективному, заснованому на взаємодії всіх його учасників процесі навчального пізнання, де кожен учень має конкретне завдання, за яке він має публічно звітувати, або від його діяльності залежить якість виконання поставленого перед групою та перед усім класом завдання. Для проведення таких уроків необхідна реалізація всіх вище описаних умов. У переліку умов немає головних чи другорядних. Усі вони однаково важливі.

У молодшому шкільному віці закладаються основи майбутньої особистості: формується стійка структура мотивів; зароджуються нові соціальні потреби (потреба в повазі і визнанні дорослого, бажання виконувати важливі для інших, «дорослі» справи, бути «дорослим»; потреба у визнанні однолітків тощо). Перехід від дошкільного дитинства до молодшого шкільного віку знаменується безліччю змін, як у фізичному, так і в психологічному розвитку дітей. Науковці як критерій переходу в новий вік називають розвиток у дітей довільності поведінки і процес формування «внутрішньої позиції школяра». У молодшому шкільному віці складається і проявляється до 70% особистісних якостей, тому неухвага до розвитку особистості в цьому віці породжує педагогічні прорахунки, які яскраво виявляються на наступних ступенях навчання.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Методика та процедура дослідження

Аналіз психологічної літератури свідчить про те, що дослідження власної гідності у початковій школі має певні складності. Більшість відомих методик розраховані на вміння і навички, якими учень початкової школи недостатньо володіє – швидко читати, здійснювати рефлексію своїх мотивів, порівнювати їх між собою, здатність у письмовій формі вільно і точно виражати свої думки.

Молодші школярі не завжди бувають відверті, відповіді учнів початкових класів у значній мірі суб'єктивні, тому що усвідомлення власної поведінки є дуже важким навіть для дорослих. Але і суб'єктивні відповіді заслуговують на серйозну увагу, оскільки в них відображено характер усвідомлення учнем себе, своєї поведінки, адже молодші школярі переважно щиро вірять в те, що говорять.

Метою експерименту було виявлення соціально-психологічних чинників власної гідності у дітей молодшого шкільного віку.

Відповідно до поставленої мети було визначено логіку та етапи експериментального дослідження.

В експериментальній перевірці педагогічних умов розвитку власної гідності були задіяні учні молодших класів у кількості 30 дітей: 15 учнів – контрольна група і 15 осіб – експериментальна група.

Експериментальне дослідження проходило в декілька етапів:

- діагностичний (вивчення сучасного стану проблем освіти у молодшій школі);

- прогностичний (формулювання завдань експериментального дослідження, конструювання плану-програми експерименту);
- організаційно-підготовчий (добір об'єктів для проведення експерименту, підготовка та розроблення навчально-методичного комплексу для проведення тренінгових занять);
- практичний (визначення заходів констатувального експерименту, змісту і термінів констатувального та формувального експерименту, особливостей логічної схеми експерименту, визначення методів отримання інформації про хід педагогічного процесу та його результати);
- педагогічний аудиторний експеримент (проведення дослідних занять);
- узагальнюючий (оброблення отриманих даних, їх аналіз і формулювання висновків, написання звітних матеріалів);
- апробація (застосування на практиці).

У процесі діагностичного етапу був проведений аналіз навчальної документації та досвіду вчителів під час навчання. Під час даного етапу були використані методи емпіричного рівня наукового пізнання, що безпосередньо пов'язані з вивченням педагогічної реальності та забезпечують накопичення, фіксацію та узагальнення дослідного матеріалу, а саме: аналіз педагогічної документації та результатів діяльності, педагогічне спостереження, письмове й усне опитування, анкетування.

На прогностичному етапі педагогічного експерименту нами були сформульовані наступні завдання дослідження:

1. Організація занять, спрямованих на розвиток власної гідності молодших школярів.
2. Розроблення вправ і завдань, спрямованих на набуття теоретичних знань і практичних умінь.
3. Розроблення тренінгів, спрямованих на набуття теоретичних знань і практичних умінь.

В експерименті використовувалися різні методи педагогічних досліджень, а саме:

1. Спостереження. Предметом спостережень були учні під час проведення уроків.

2. Метод хронометрування. Застосовувався на заняттях за допомогою інформаційних технологій. Для визначення ефективності занять, враховувався не тільки результат, а також і затрачений час при роботі учнів з різним рівнем підготовки.

3. Бесіда. Проводилася з учнями і викладачами під час проведення тренінгових занять.

4. Аналіз документації. Вивчалися відомості учнівських журналів, результати контрольних робіт.

5. Анкетування у вигляді «Інтерв'ю».

6. Тестування: діагностика сфери ціннісних орієнтацій за методикою М.І. Шиловой.

Дані методики пройшли оцінку на валідність і дають можливість отримати інформацію про середні величини і закономірності розподілу показників, які вивчаються. Комплекс методик дав можливість накопичити значний фактичний матеріал і визначити особливості розвитку почуття власної гідності респондентів.

На першому етапі проводилася підготовча робота: добір матеріалу, розроблення методичних рекомендацій для вчителів, первинне встановлення початкового рівня сформованості власної гідності молодших школярів.

На другому етапі експерименту було встановлено динаміку розвитку почуття власної гідності та формування соціально-психологічних чинників.

Останній етап включав розроблення програми з розвитку власної гідності молодших школярів.

Також нас цікавило питання, на якому рівні вчителі проводять виховну роботу з формування власної гідності; у чому вони вбачають труднощі при проведенні колективної роботи та формуванні моральних ціннісних

орієнтацій; яка система заходів забезпечить ефективне формування моральної культури (Додаток А).

Для цього було опитано 4 вчителів початкової школи, з їх слів можна виділити основні судження, що гальмують формування власної гідності в учнів початкової школи.

- Різні рівні вихованості учнів, які приходять до школи;
- Відсутність єдності вимог батьків до дітей у деяких сім'ях.

На думку вчителів молодшої школи, найкращим середовищем для формування моральних ціннісних орієнтацій є групова робота на уроках та тренінгові заняття.

Також на першому етапі було проведено анкетування у вигляді «Інтерв'ю», з ціллю аналізу рівня сформованості моральних ціннісних орієнтацій та рівня взаємодії в учнів початкової школи у групах (Додаток Б)

Анкета дозволяє отримати уявлення про рівень сформованості гідності, моральних ціннісних орієнтацій та рівень взаємодії учнів.

- Рівень відповідальності кожного учасника колективу за якість виконання спільного завдання (питання 3,4,9,14,15) – зацікавленість учнів у кінцевому результаті, бажання виконати свою приватну роботу якомога якісніше.

- Рівень взаємодії учасників колективу (питання 2,3,4,5,6,11,12) – здатність учнів встановлювати контакти.

- Рівень психологічного комфорту (питання 1,7,8,10,13) – відношення дітей до справи, якою вони займаються, самопочуття особистості (самооцінка, ступінь задоволеності взаєминами між учнями, настрої, психічне самопочуття), взаєморозуміння в класі між дітьми, свідомі дисципліна.

- Рівень включеності в спільну роботу (питання 3,4,14,15) – згуртованість навколо спільної мети, готовність старанно працювати.

Підсумувавши бали по кожному з напрямків, можна отримати уявлення про рівень взаємодії та формування певних моральних цінностей у кожного з учнів.

Для визначення рівня власної гідності та моральних ціннісних орієнтацій молодших школярів була обрана методика М.І.Шилової (Додаток В).

Діагностичні таблиці методики М.І. Шилової відображають п'ять основних показників моральної вихованості школяра:

- ставлення до суспільства (патріотизм), що включає в себе ставлення до рідної природи, гордість за свою країну, служіння своїми силами, турботу про свою школу (патріотичні почуття закладаються в процесі життя і буття людини, що знаходиться в рамках конкретного соціокультурного середовища. Люди з моменту народження інстинктивно, природно і непомітно звикають до навколишнього середовища, природи та культури своєї країни, до побуту свого народу);

- ставлення до розумової праці (допитливість), що включає в себе пізнавальну активність, прагнення реалізувати свої інтелектуальні здібності, саморозвиток, організованість у навчанні (пізнавальна активність як вища властивість особистості характеризується спрямованістю і стійкістю пізнавальних інтересів, прагненням до самостійного і ефективного засвоєння інформації, оволодіння прийомами і способами пізнавальної діяльності, критичністю і самокритичністю мислення, вольовими зусиллями для досягнення навчально-пізнавальної мети);

- ставлення до фізичної праці (працьовитість), що включає в себе ініціативність і творчість у праці, самостійність, дбайливе ставлення до результатів праці, усвідомлення значущості праці (працелюбство не вроджена якість людини, і воно виховується і прививається йому з дитинства. Тому вся система виховання повинна будуватись на прищепленні дитині працелюбства);

- ставлення до людей (доброта і чуйність), що включає шанобливе ставлення до старших, доброзичливе ставлення до однолітків, милосердя, чесність у відносинах з товаришами і дорослими (доброта та милосердя – щиросердність, співчуття, любов на ділі, здатність відгукнутися на чужий біль; ці якості людини також потрібно виховувати.);

- ставлення до себе (самодисципліна), що включає самовладання і силу волі, самоповагу, дотримання правил культури поведінки, організованість і пунктуальність, вимогливість до себе (самодисципліна – це вміння працювати незалежно від власного бажання і натхнення, без якого не обійтися у дорослому житті).

Аналіз моральних ціннісних орієнтацій дитини, що відслідковуються за даною методикою, дозволяє визначити процес розвитку власної гідності особистості, динамічний аспект її становлення. Змістовна сторона, спрямованість дій і вчинків характеризують людину, її моральну вихованість.

Об'єктивна оцінка ефективності формування моральних ціннісних орієнтацій передбачає відповідних критеріїв та показників.

У науковій літературі виділяються різні підходи до проблеми визначення критеріїв моральної вихованості. У педагогічній теорії критерій – це ознака, на основі якої відбувається оцінка або класифікація будь-чого. Самі ж показники можуть бути обґрунтовані за рядом ознак, прикмет, які можуть безпосередньо спостерігатися і підлягають вимірюванню. Виділення чітких критеріїв є однією з вимог методології педагогічних досліджень.

Тому важливо при визначенні рівнів сформованості моральних ціннісних орієнтацій молодших школярів урахувати об'єм знань, ступінь і глибину їхнього усвідомлення, наявність у дітей емоційно-позитивного відношення до себе, однолітків, дорослих, спрямованість та стійкість мотивів поведінки, здібності до самореалізації дій, вчинків і ступінь її прояву у взаємовідносинах, здібність робити моральний вибір.

Кожен з компонентів моральних ціннісних орієнтацій представлений рядом показників, у своїй сутності і відображають само поняття «моральні

ціннісні орієнтації». При цьому вони є критерієм для визначення рівнів сформованості цього інтегрального показника у школярів.

З метою якісної оцінки рівнів сформованості моральних ціннісних орієнтацій учнів молодших класів нами завчасно було виділено когнітивний, емоційно-мотиваційний та поведінковий компоненти. Визначаючи і доповнюючи один одного, вони через показники, індикатори характеризують кількісний та якісний аспекти особистості школяра і відображають наявність, широту, дієвість проявів моральних ціннісних орієнтацій.

Критерієм розвитку когнітивного компоненту є повнота, глибина осмислення, міцність знань про моральні ціннісні орієнтації і усвідомлення доцільності оволодіння ним.

Показниками когнітивного компоненту є:

- розуміння сутності та змісту моральних ціннісних орієнтацій;
- сформованість соціального інтелекту.

Емоційно-мотиваційний компонент інтегрує установки, моральні почуття, мотиви поведінки особистості, які визначають її поведінку. Критерієм цього компоненту є спрямованість, стійкість, дійсність мотивів. Визначають наступні показники емоційно-ціннісного компоненту:

- ціннісне відношення до норм, правил поведінки, що прийняті у соціумі;
- наявність емоційно-позитивного відношення до себе, однолітків, дорослих, оточуючої дійсності;
- розвинута емпатія;
- емоційна саморегуляція.

Поведінковий компонент моральних ціннісних орієнтацій молодших школярів представляє собою свідомо регульовану поведінку на основі моральних норм, правил, соціальну активність, їх успішну адаптацію у соціумі. Він передбачає оволодіння учнями уміннями та навичками поведінки, які дозволяють успішно встановлювати контакти з іншими людьми і приймати обґрунтовані адекватні рішення у ситуаціях

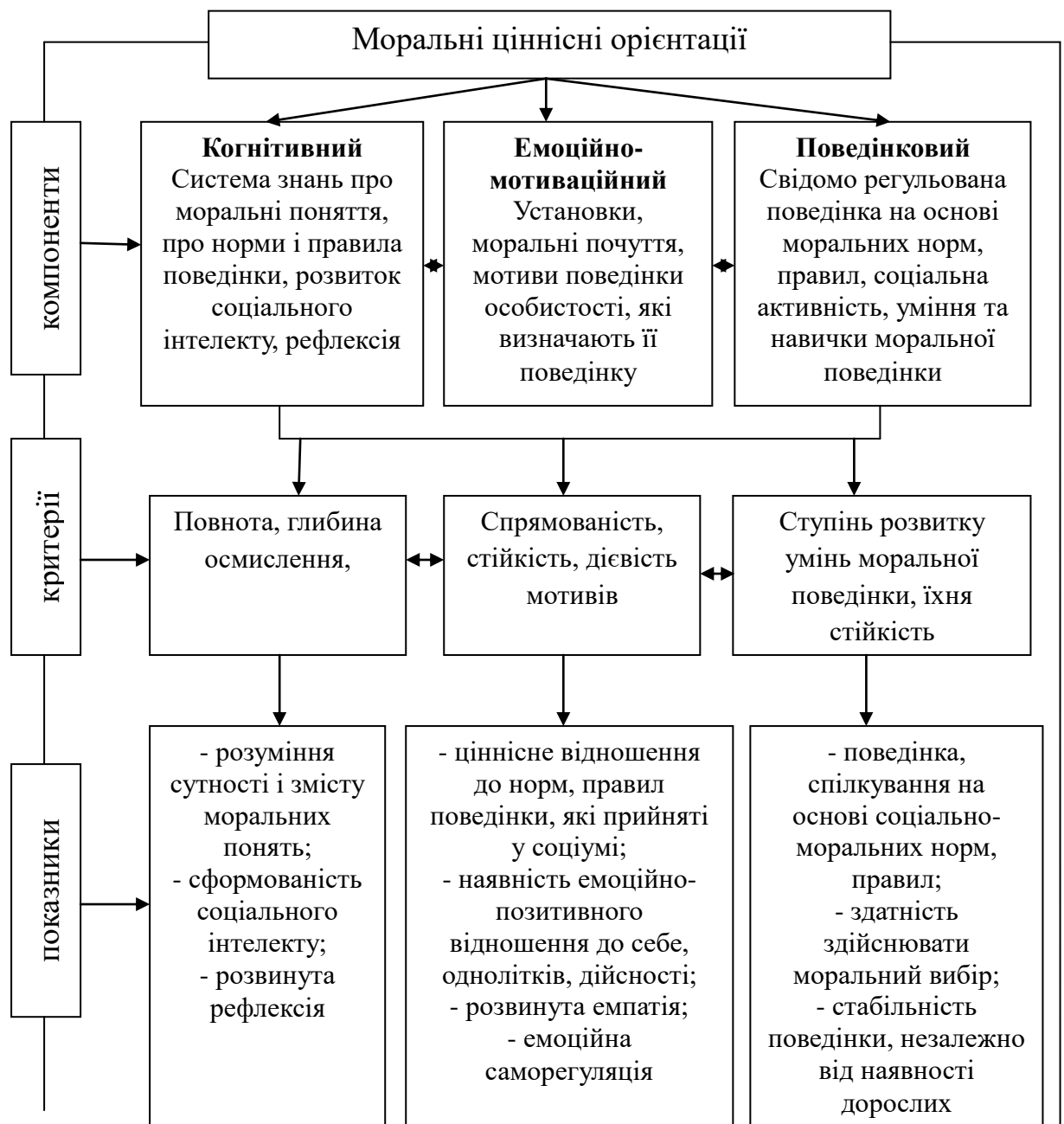
міжособистісної взаємодії. Поведінковий компонент дозволяє встановити ступінь відповідності мотивів поведінки школярів з їх діями та вчинками.

Критерієм поведінкового компоненту є ступінь розвитку умінь моральної поведінки, їхня стійкість.

Показниками поведінкового компоненту моральних ціннісних орієнтацій є наступні:

- поведінка, спілкування на основі соціально-моральних норм, правил;
- здатність здійснювати моральний вибір, моральна активність;
- стабільність поведінки, незалежно від наявності дорослих.

Структура критеріїв та показників розвитку моральних ціннісних орієнтацій представлена на рис. 2.1.

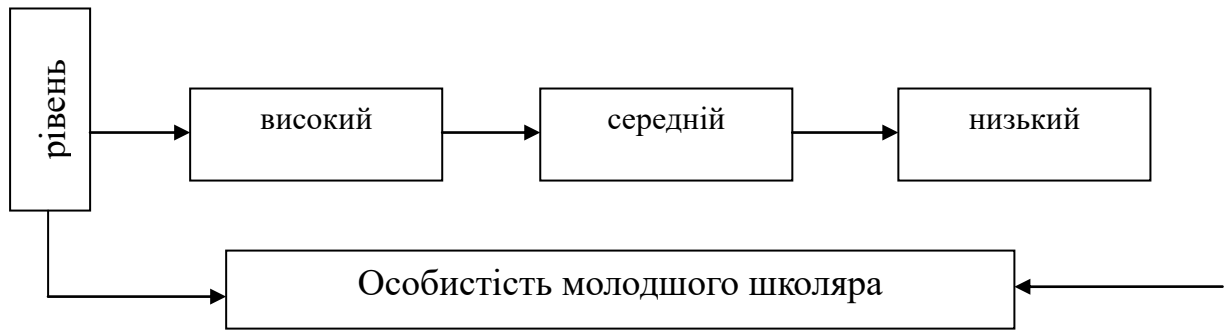

Рис. 2.1. Змістова структура моральних ціннісних орієнтацій молодших школярів

Показники усіх критеріїв реалізуються за допомогою індикаторів, визначених у відповідності з такими характеристиками: ступінь прояву, вираженість, сила, глибина, дієвість, соціальна значимість, самостійність у реалізації моральних знань, умінь та навичок.

З метою подальшого формування власної гідності та моральних ціннісних орієнтацій в учнів початкової школи нами була організована дослідно-експериментальна робота.

2.2. Результати дослідження та їх інтерпретація

Результати проведеного анкетування на першому етапі в контрольній групі представлено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Результати проведення анкетування на першому етапі
в контрольній групі

Рівень	Ступінь відповідальності за виконання завдання	Взаємодія з учасниками в групі	Психологічний комфорт	Ступінь включеності

Високий	20%	26,7%	26,7%	26,7%
Середній	53,3%	46,6%	53,3%	46,6%
Низький	26,7%	26,7%	20%	26,7%

Як свідчать данні таблиці 2.1 в контрольній групі високий і середній рівень відповідальності кожного учасника групи за якість виконання спільного завдання 73,3% учнів, високий і середній рівень взаємодії учасників групи 72,3%, психологічно комфортно 80%, включеність в роботу – 73,3% . Ц наочно представлено в таблиці 2.1.

По даним таблиці 2.1 складемо діаграму (рис. 2.2):

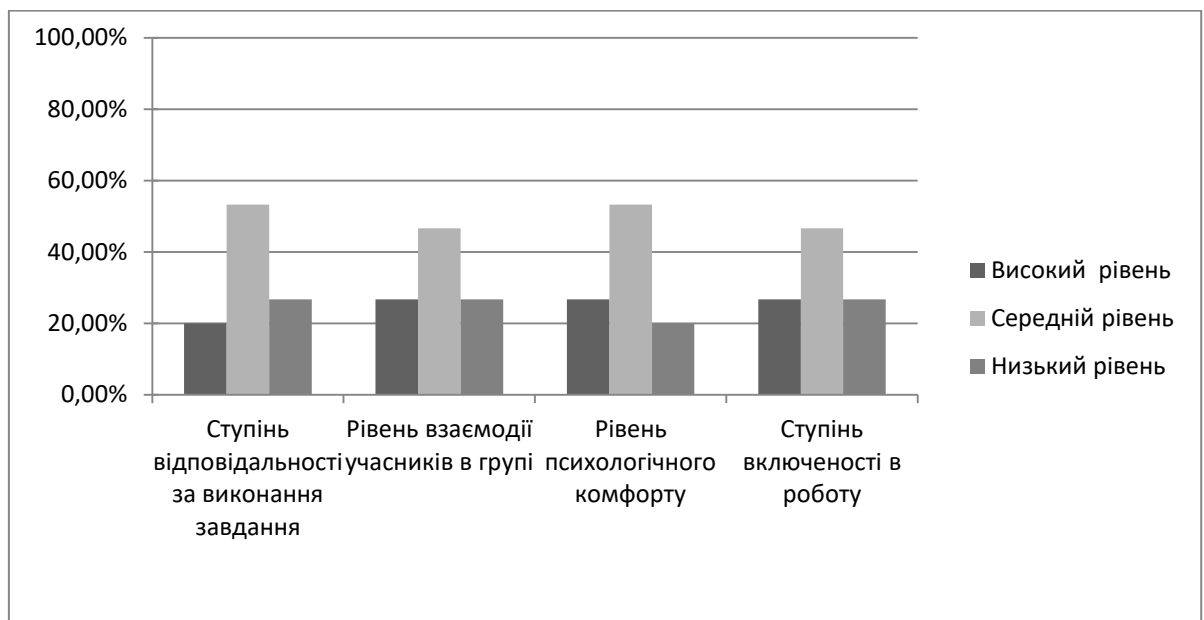

Рис. 2.2. Результати проведення анкетування на першому етапі в контрольній групі.

Результати проведення анкетування на першому етапі в експериментальній групі представлено в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Результати проведення анкетування на першому етапі
в експериментальній групі

Рівень	Ступінь відповідальності за	Взаємодія з учасниками	Психологічний	Ступінь включеності

	виконання завдання	в групі	комфорт	
Високий	20%	20%	26,7%	26,7%
Середній	46,7%	53,3%	46,6%	53,3%
Низький	33,3%	26,7%	26,7%	20%

За даними таблиці складемо діаграму (рис. 2.3).

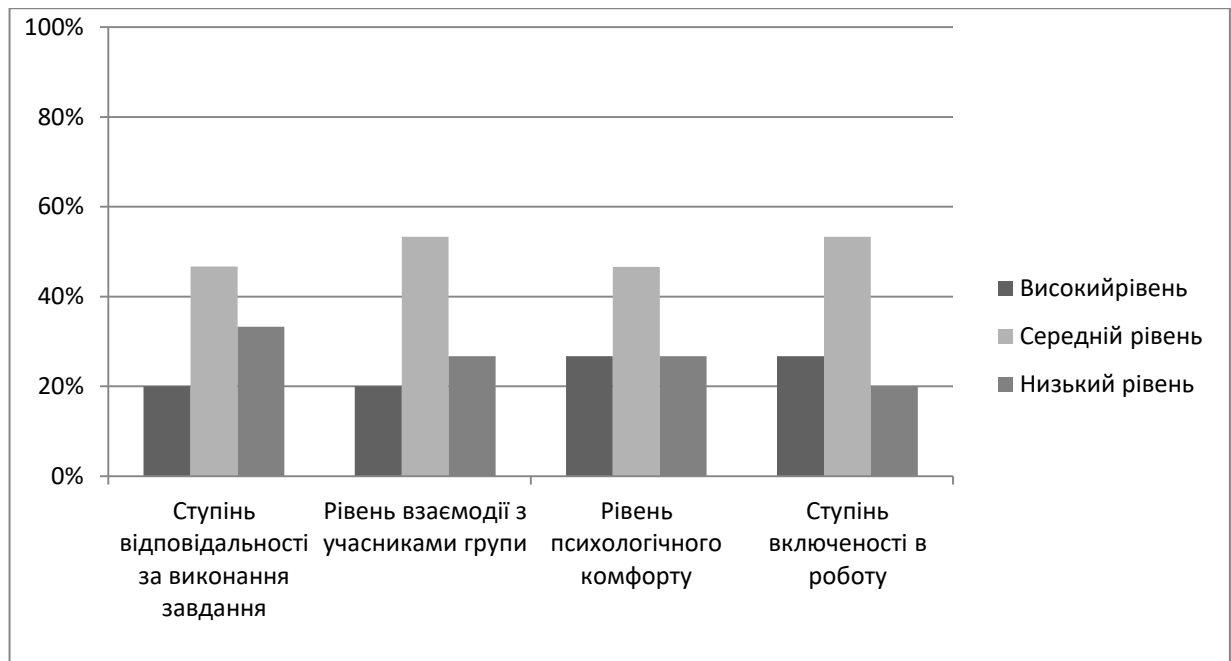

Рис. 2.3. Результати проведення анкетування на першому етапі в експериментальній групі

Порівнюючи результати, обох груп, можна сказати, що показники відрізняються не суттєво.

Виходячи з отриманих результатів за методикою М.І. Шиловой, можемо зробити наступні висновки.

Низький рівень вихованості притаманний 18%, тобто в цих учнів слабкий, ще нестійкий досвід позитивної поведінки, яка регулюється в основному вимогами старших та іншими зовнішніми стимулами і побудниками, при цьому саморегуляція та самоорганізація ситуативні; середній рівень вихованості – 40%, тобто учням притаманні самостійність, прояви саморегуляції та самоорганізації, хоча активна громадська позиція ще

не цілком сформована; високий рівень розвитку – 42%, тобто, в учнів стійка і позитивна самостійність у діяльності та поведінці на основі активної громадської, громадянської позиції.

Одержані дані відображені в діаграмі «Рівні моральної вихованості молодших школярів» (рис. 2.4):

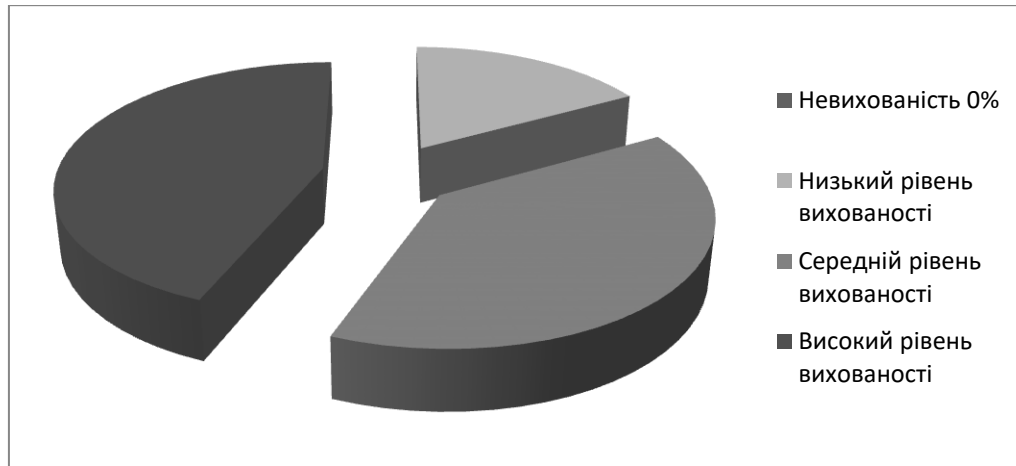

Рис. 2.4. Показники рівня моральної вихованості молодших школярів, %

З представленої діаграми виявлено, що в учнів переважає середній рівень вихованості. Найбільш яскравими моральними якостями та цінностями у даної вікової групи дітей є ставлення до суспільства, ставлення до фізичної праці, ставлення до людей. Дівчатка звертають увагу здебільшого на ставлення до людей та до фізичної праці, а от у хлопців простежувалася тенденція до підвищеної уваги над розумовою працею та ставленням до себе. Низький рівень вихованості простежується у дітей, що виховуються у неблагополучних сім'ях, а високий і середній – у нормальних сім'ях, де батьки приділяють якомога більше уваги до виховання своїх дітей. Також на показники вплинув ще фактор набутого досвіду учнів, адже учні, з якими займаються додатково, є більш досвідченішими у порівнянні з учнями, які займаються тільки у школі, і тому вони показали більші результати.

Якщо звертати увагу на конкретні моральні ціннісні орієнтації, то за даною методикою можна зробити висновки, що патріотизм (ставлення до суспільства) на високому рівні розвинуто у 23% учнів, на середньому рівні –

у 55% учнів, на низькому рівні – у 22% учнів. Дані відображені у діаграмі «Розвиток патріотизму» (рис. 2.5).

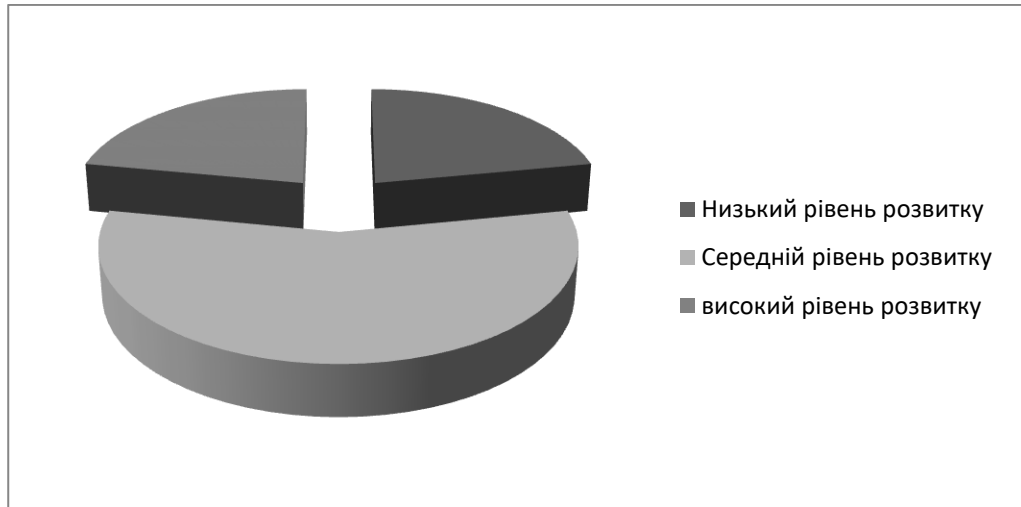

Рис. 2.5. Показники рівня розвитку патріотизму, %

Звертаючи увагу на ставлення до розумової праці учнів, можна зробити висновки, що на високому рівні розвитку знаходиться 16% учнів, на середньому – 51% учнів, на низькому – 33% учнів. Дані відображені у діаграмі «Ставлення до розумової праці» (рис. 2.6).

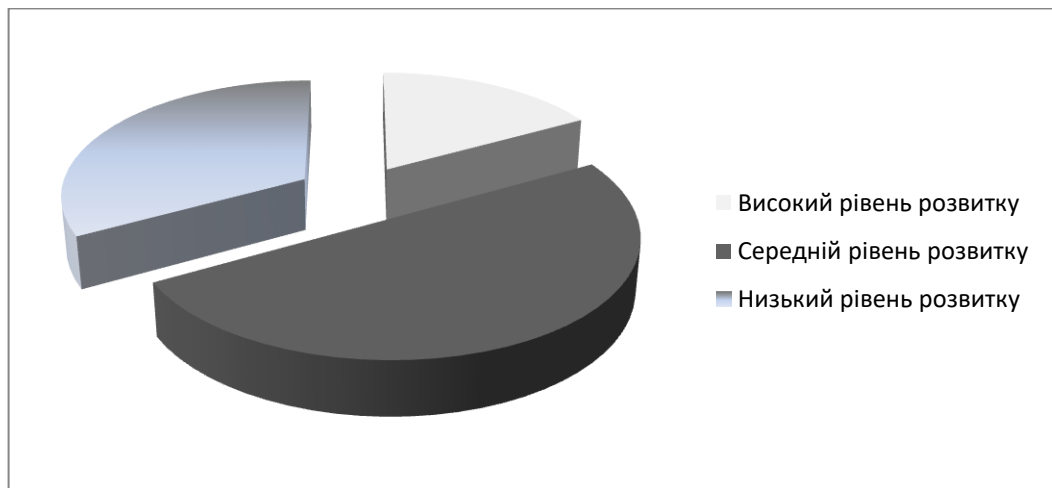

Рис. 2.6. Ставлення до розумової праці, %

Наступна характеристика, яку ми досліджували, була працьовитість (ставлення до фізичної праці). У ході роботи ми отримали такі результати: високий рівень розвитку – 16% учнів, середній рівень розвитку – 51% учнів,

низький рівень розвитку – 33% учнів. Дані відображені в діаграмі «Рівні розвитку працьовитості» (рис. 2.7).

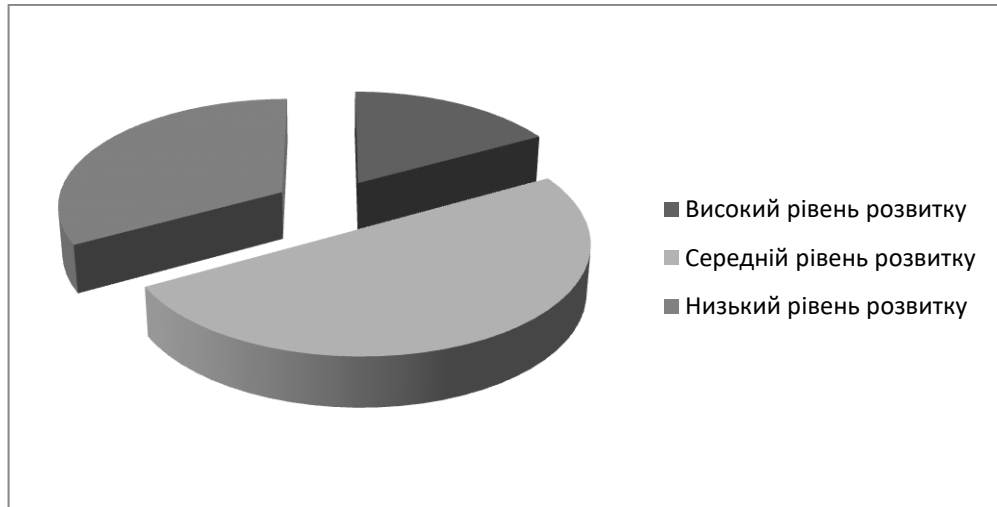

Рис. 2.7. Рівні розвитку працьовитості, %

Звертаючи увагу на ставлення учнів до людей, на їх доброту і чуйність, стає зрозуміло, що високий рівень розвитку має 46% осіб, середній рівень розвитку – 21% осіб, низький рівень розвитку – 33% осіб. Дані відображені в діаграмі «Рівні розвитку доброти і чуйності» (рис. 2.8).

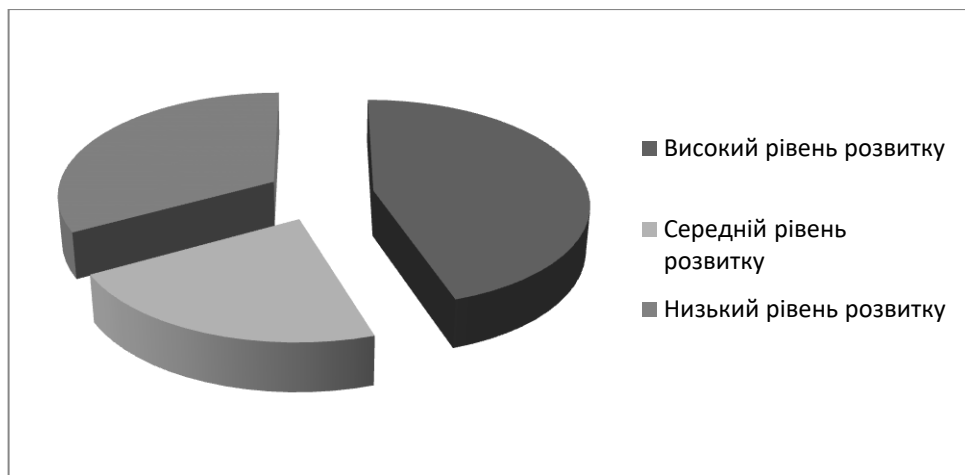

Рис. 2.8. Рівні розвитку доброти і чуйності, %

Ще один пункт нашої роботи – дослідження ставлення до себе (самодисципліни). Виявлено, що у 38% осіб – високий рівень розвитку, у 23% осіб – середній рівень розвитку, у 39% осіб – низький рівень розвитку. Дані продемонстровані в діаграмі «Рівні розвитку самодисципліни» (рис. 2.9).

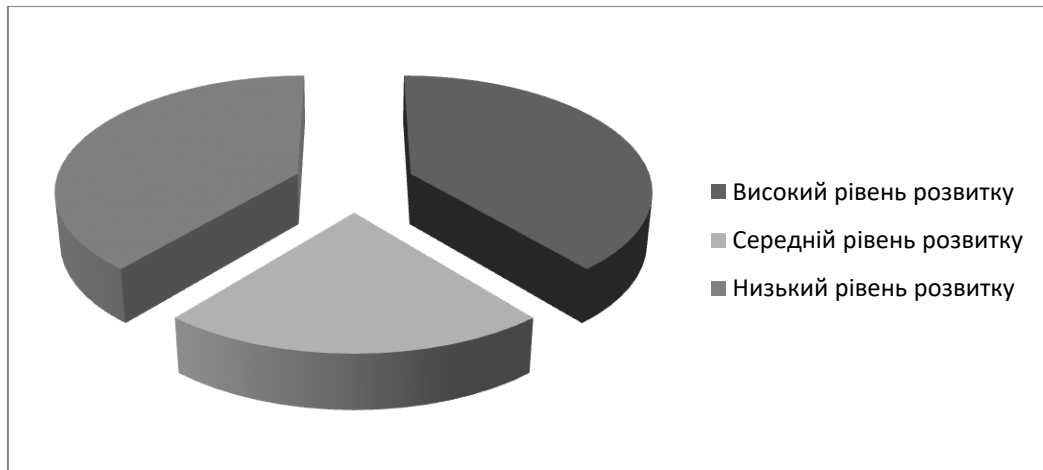

Рис. 2.9. Рівні розвитку самодисципліни, %

Нами також була розроблена анкета щодо визначення гідності та моральних ціннісних орієнтацій учнів (Додаток Г).

Перше питання, на яке вони давали відповідь – уявіть собі, що у вас є чарівна паличка і перед вами перелік бажань, з яких можна обрати тільки п'ять. Найпріоритетнішими бажаннями виявилися: бути людиною, яку поважають і люблять (47%), мати вірного друга (подругу) (51%), мати добре серце (69%), вміти співчувати та допомагати іншим (63%), мати здорових батьків (56%). Учні, які проживають у малозабезпечених сім'ях надали перевагу наступним бажанням: мати багато грошей, мати найсучасніший комп'ютер, мати служниць та керувати ними.

Також, за відповідями учнів можна зробити ще й такі висновки: коли учні бачать когось у скрутній ситуації, то 61% учнів намагаються надати необхідну допомогу, 23% – співчують, 17% – пройдуть повз. Якщо з учнів хтось глузує, то всі вони ображаються на кривдника, і 29% – почнуть глузувати й собі. Якщо дитина бажає, щоб її взяли до гри, то вона просить дозволу у гравців, і лише 1 дитина відповіла, що без дозволу заходить у гру. Можна зробити висновок, що кожен учень має свої пріоритети та цінності, але в багатьох вони збігаються, і це є наслідком того, що у них схожий стиль життя, є спільні інтереси, їм в однаковій мірі приділяють увагу батьки та ін. Якщо порівнювати учнів, що виховуються у неблагополучних і у нормальних

сім'ях, то можна зробити висновки, що діти другої категорії більш розвинуті у моральному плані, адже батьки не ведуть аморального способу життя і намагаються своїм діткам прищепити норми моральності, виховувати їх моральні цінності.

Таким чином, наша дослідницька робота показала, що у даних дітей середній рівень морального виховання. Однак теоретичні знання переважають над практичними вміннями. Ми бачимо, що роботу з формування та виховання власної гідності треба продовжувати.

Висновок до розділу II

Аналіз психологічної літератури свідчить про те, що дослідження власної гідності у початковій школі має певні складності. Більшість відомих методик розраховані на вміння і навички, якими учень початкової школи недостатньо володіє – швидко читати, здійснювати рефлексію своїх мотивів, порівнювати їх між собою, здатність у письмовій формі вільно і точно виражати свої думки.

Метою експерименту було виявлення соціально-психологічних чинників власної гідності у дітей молодшого шкільного віку. Відповідно до поставленої мети було визначено логіку та етапи експериментального дослідження.

В експериментальній перевірці педагогічних умов розвитку власної гідності були задіяні учні молодших класів у кількості 30 дітей: 15 учнів – контрольна група і 15 осіб – експериментальна група.

Для визначення рівня власної гідності та моральних ціннісних орієнтацій молодших школярів була обрана методика М.І.Шилової. Аналіз моральних ціннісних орієнтацій дитини, що відслідковуються за даною методикою, дозволяє визначити процес розвитку власної гідності особистості, динамічний аспект її становлення. Змістовна сторона, спрямованість дій і вчинків характеризують людину, її моральну вихованість.

Слід зазначити, що на констатуючому етапі дослідження у контрольній та експериментальній групах, показники рівнів взаємодії учасників в групі, психологічного комфорту, ступінь відповідальності та включеності в роботу практично не відрізнялись. Також дослідження показало, що у даних дітей середній рівень морального виховання. Однак теоретичні знання переважають над практичними вміннями. Ми бачимо, що роботу з формування та виховання власної гідності треба продовжувати.

РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

3.1. Теоретичні основи

У спеціальній психології вивченню проблем особливостей власної гідності у дітей молодшого шкільного віку присвячено небагато досліджень, і вони, в основному, спрямовані на вивчення особливостей таких дітей. Також дуже мало методик, розробок корекційних занять і педагоги в освітніх установах стикаються з великою проблемою вибору матеріалу для проведення корекційно-розвиваючих заходів, спрямованих на розвиток почуття власної гідності у молодших школярів.

Для поліпшення якості роботи та ефективної динаміки розвитку почуття власної гідності та моральних цінностей у дітей була розроблена програма, в яку були включені тренінгові заняття (Додаток Д).

Таким чином, основною формою роботи з молодшими школярами є тренінг, метою якого є розвиток почуття власної гідності та моральності дитини.

Після використання тренінгової програми було проведено контрольний етап дослідження.

Мета контрольного етапу: провести повторне анкетування, щоб визначити зміни які відбулись в комунікації та взаємодії учнів. Поспостерігати за змінами, які відбуваються в поведінці учнів. Визначити та порівняти зміни, які відбулися в контрольній та експериментальній групі.

3.2. Результати дослідження

Аналіз результатів анкетування учнів показав, що у контрольній групі показники майже не змінилися. Проте в експериментальній групі результати дослідження суттєво змінилися: високий рівень відповідальності за виконання завдання мають 26,6% учнів; взаємодії з учасниками в групі –

33,3% учнів; високий рівень психологічного комфорту мають 40% учнів; а ступінь включеності – у 40% дітей з експериментальної групи. Також змінилися показники середнього та низького рівнів (табл. 2.4):

Таблиця 2.4

Результати проведення анкетування на другому етапі

Критерії		Рівні		Низький		Середній		Високий	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%		
Ступінь відповідальності за виконання завдання	КГ	3	20	9	60	3	20		
	ЕГ	3	20	8	53,3	4	26,7		
Взаємодія з учасниками в групі	КГ	4	26,6	7	46,7	4	26,7		
	ЕГ	1	6,7	9	60	5	33,3		
Психологічний комфорт	КГ	2	13,3	9	60	4	26,7		
	ЕГ	1	6,7	8	53,3	6	40		
Ступінь включеності	КГ	4	26,6	7	46,7	4	26,7		
	ЕГ	0	0	9	60	6	40		

За даними таблиці складемо діаграми (рис. 3.1 – 3.3).

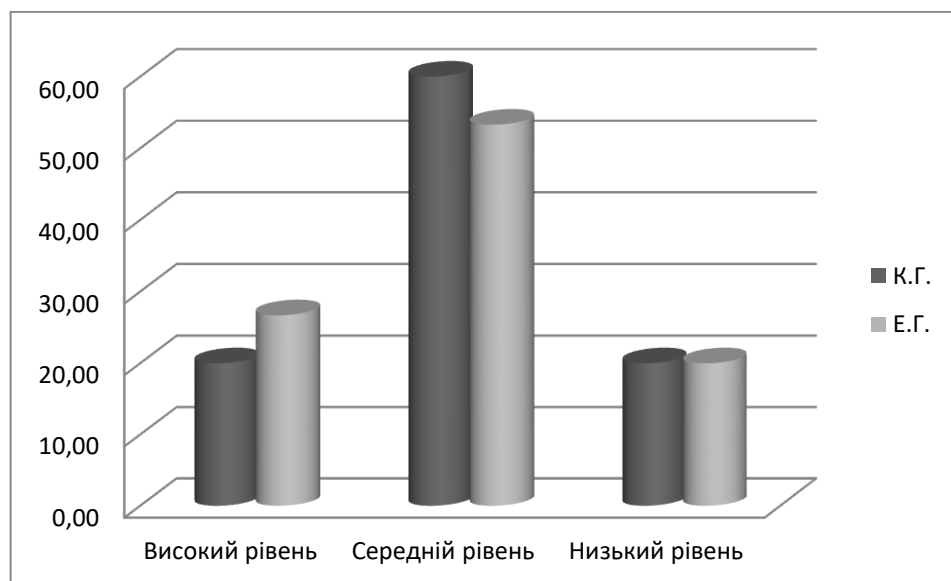

Рис. 3.1. Ступінь відповідальності за виконання завдання, %

Як можна побачити з діаграми, показники ступеню відповідальності за виконання завдання в експериментальній групі покращилися.

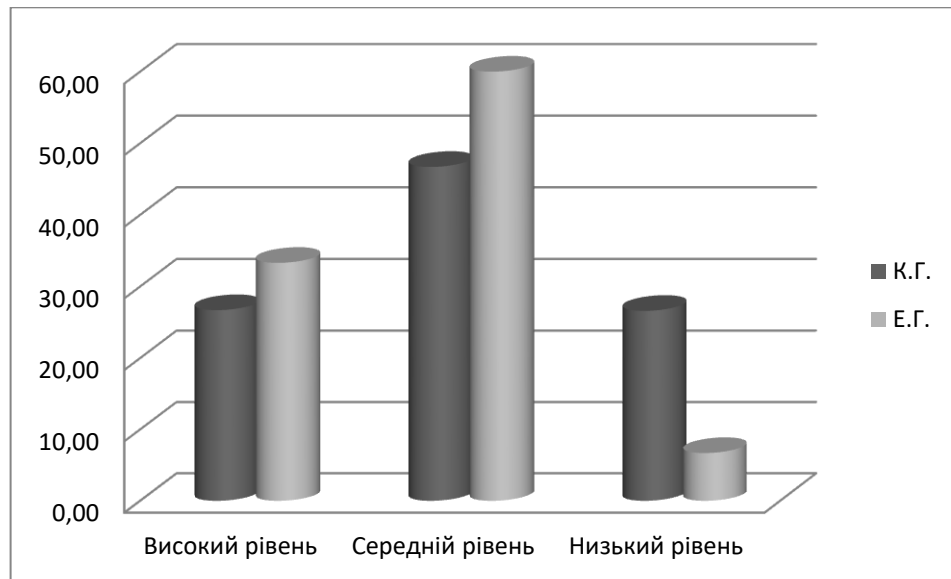

Рис. 3.1. Взаємодія з учасниками в групі, %

Аналіз даних показав, що в експериментальній групі кількість учнів з високим рівнем стала значно більшою, ніж у контрольній групі, як і з середнім рівнем. Тоді як кількість учнів з низьким рівнем зменшилася.

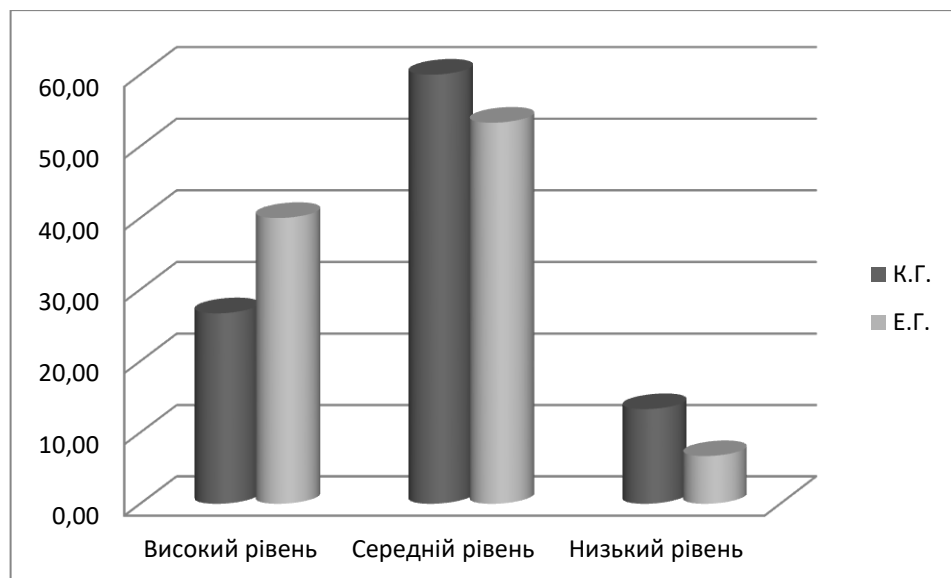

Рис. 3.2. Психологічний комфорт, %

Результати за психологічним комфортом також показали збільшення учнів з високим та середнім рівнями.

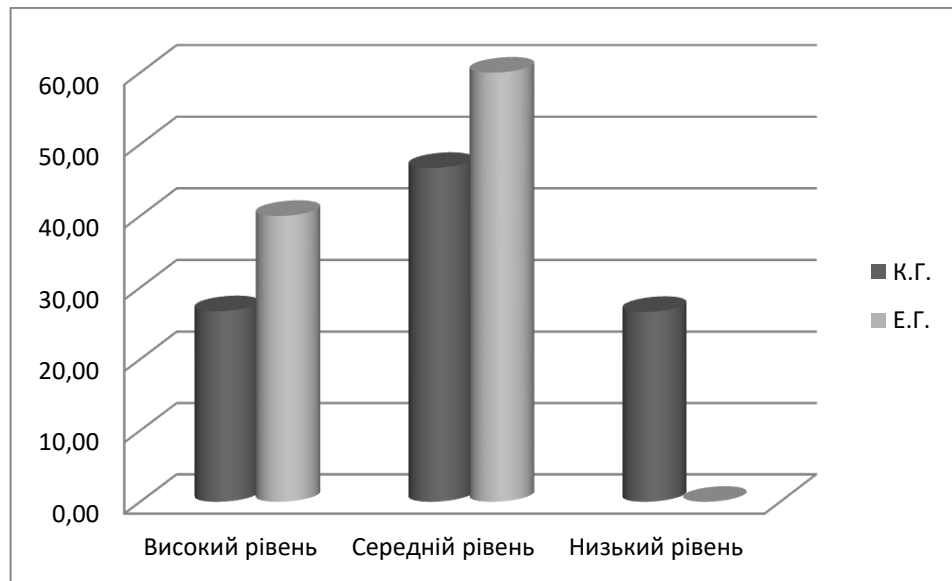

Рис. 3.3. Ступінь включеності, %

Виходячи з отриманих результатів за методикою М.І. Шилової на константувальному етапі експерименту, можемо зробити наступні висновки.

Низький рівень вихованості в експериментальній групі знизився до 14%; середній рівень вихованості склав 40%; а високий рівень розвитку – 46%.

Одержані дані відображені в діаграмі «Рівні моральної вихованості молодших школярів» (рис. 3.4):

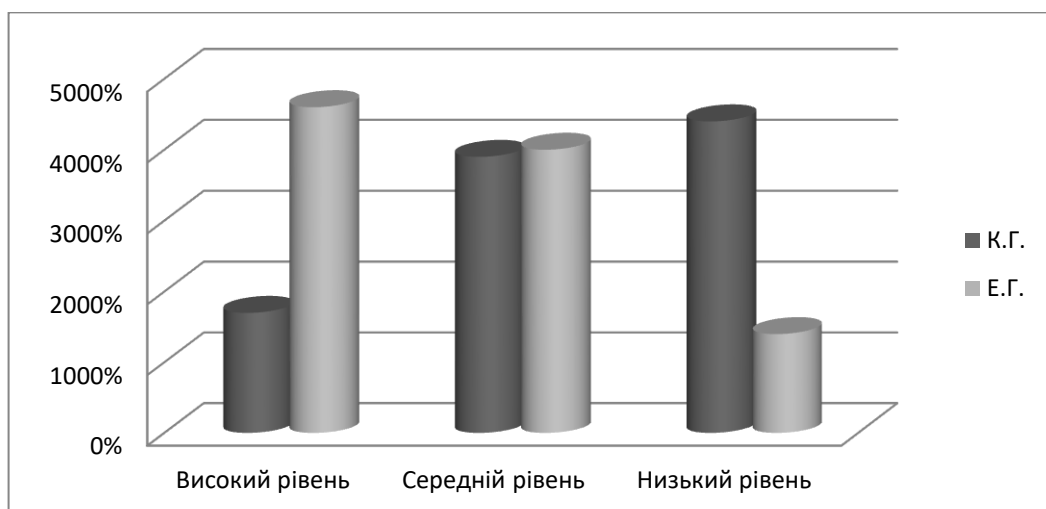

Рис. 3.4. Рівні моральної вихованості молодших школярів, %

З представленої діаграми виявлено, що в учнів переважає високий рівень вихованості. Також збільшилась кількість дітей з середнім рівнем вихованості.

Щодо конкретних моральних ціннісних орієнтацій, то за даною методикою можна зробити висновки, що патріотизм (ставлення до суспільства) на високому рівні в експериментальній групі розвинуто у 26% учнів, на середньому рівні – у 59% учнів, на низькому рівні – у 15% учнів. Дані відображені у діаграмі «Розвиток патріотизму» (рис. 3.5).

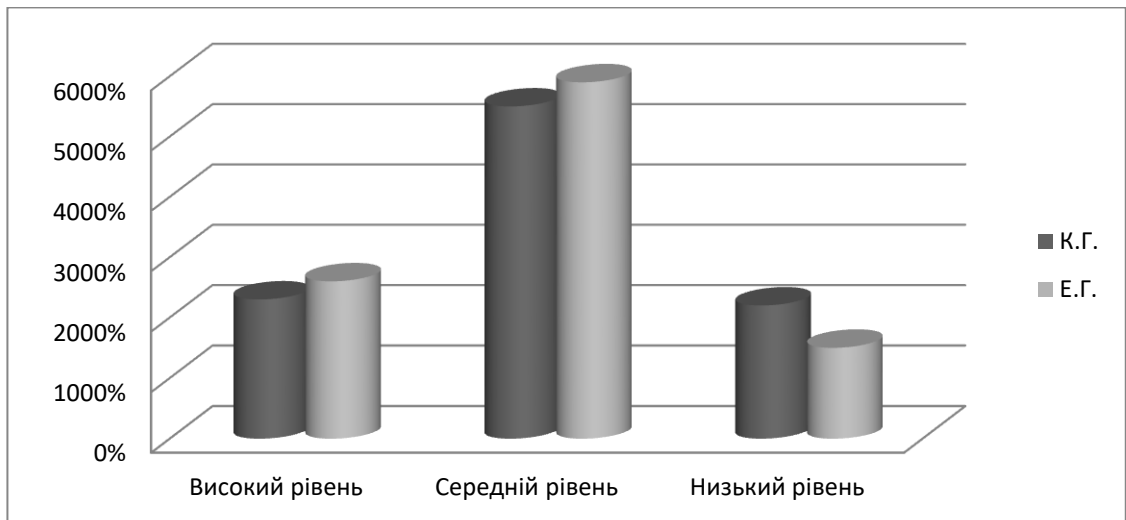

Рис. 3.5. Рівень розвитку патріотизму, %

Звертаючи увагу на ставлення до розумової праці учнів, можна зробити висновки, що на високому рівні розвитку в експериментальній групі знаходиться 19% учнів, на середньому – 54% учнів, на низькому – 27% учнів. Дані відображені у діаграмі «Ставлення до розумової праці» (рис. 3.6).

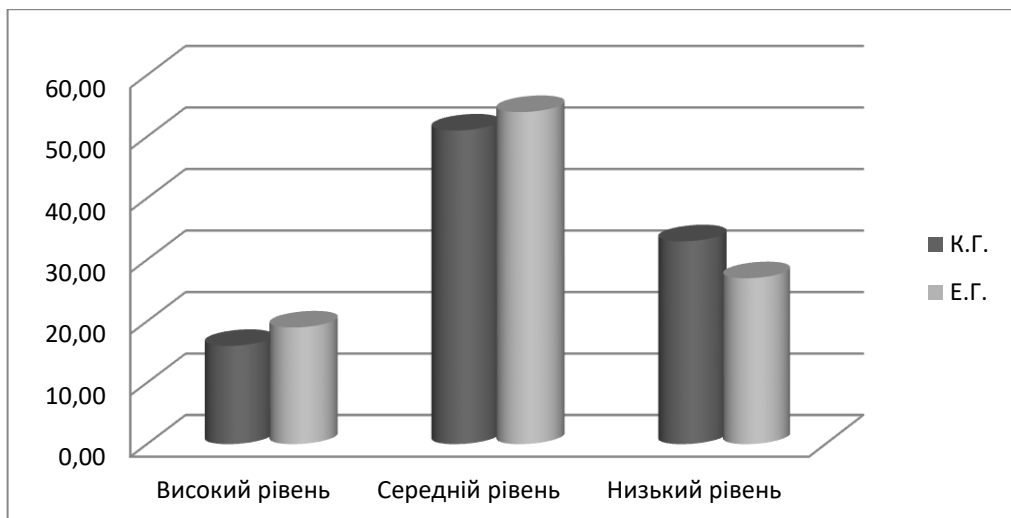

Рис. 3.6. Ставлення до розумової праці, %

Наступна характеристика, яку ми досліджували, була працьовитість. У ході експерименту ми отримали такі результати: високий рівень розвитку в експериментальній групі – 18% учнів, середній рівень розвитку – 55% учнів, низький рівень розвитку – 27% учнів. Дані відображені в діаграмі «Рівні розвитку працьовитості» (рис. 3.7).

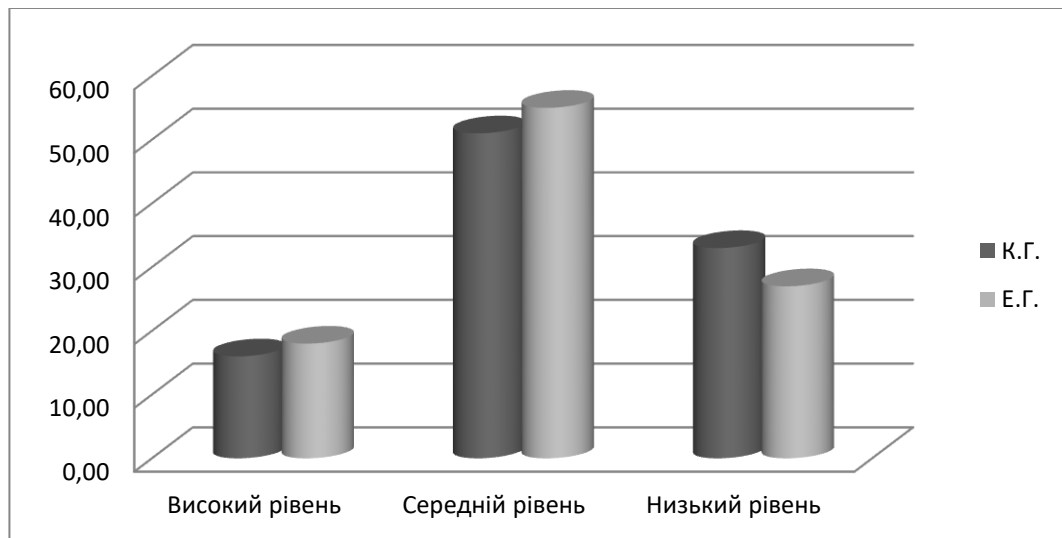

Рис. 3.7. Рівні розвитку працьовитості, %

Звертаючи увагу на ставлення учнів до людей, на їх доброту і чуйність, стає зрозуміло, що високий рівень розвитку має 51% осіб, середній рівень розвитку – 26% осіб, низький рівень розвитку – 23% осіб. Дані відображені в діаграмі «Рівні розвитку доброти і чуйності» (рис. 3.8).

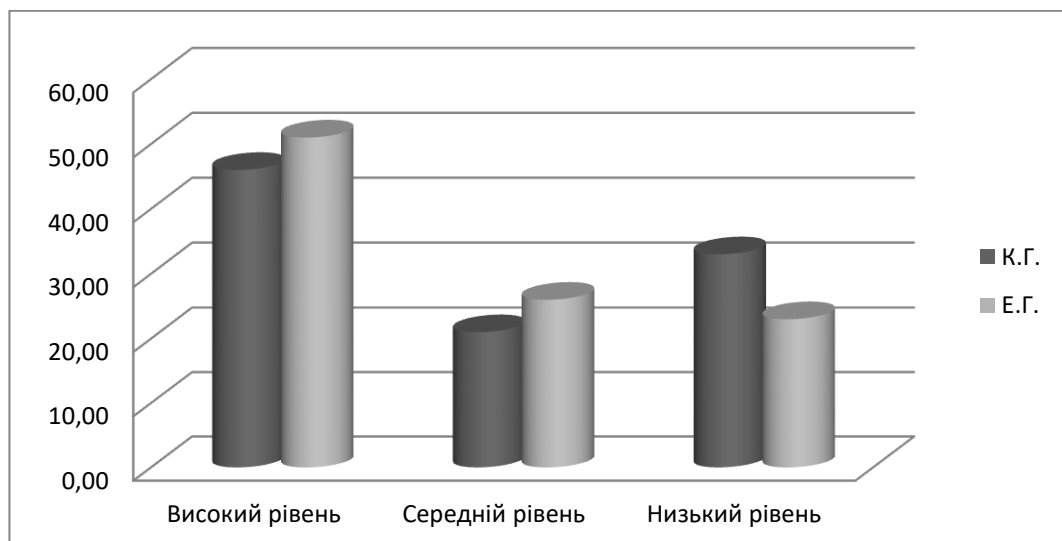

Рис. 3.8. Рівні розвитку доброти і чуйності, %

Дослідження ще одно пункту – ставлення до себе – виявило, що у 40% осіб – високий рівень розвитку, у 27% осіб – середній рівень розвитку, у 33% осіб – низький рівень розвитку. Дані продемонстровані в діаграмі «Рівні розвитку самодисципліни» (рис. 3.9).

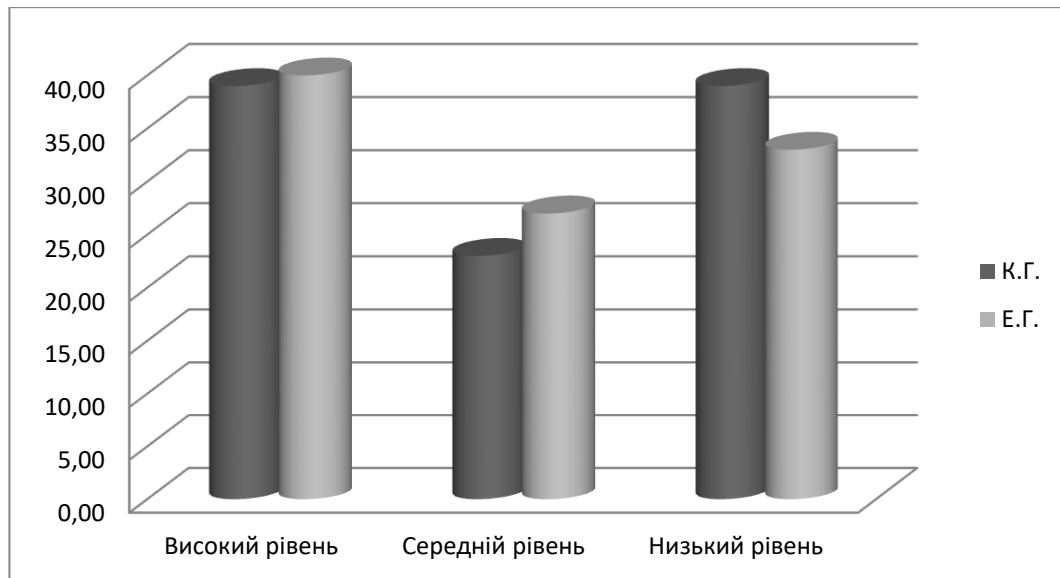

Рис. 3.9. Рівні розвитку самодисципліни, %

Отже, проведенні дослідження дозволили нам виявити рівні сформованості моральних ціннісних орієнтацій молодших школярів до розвитку власної гідності та після введення тренінгу у практику навчання. Отримані результати порівняльного аналізу досліджень показав, що в контрольній групі школярів, у яких не проводилася формуюча робота й у дітей експериментальної групи, у яких реалізована запропонована програма, сформованість основних моральних ціннісних орієнтацій у результаті проведеного формувального експерименту була різною.

Висновки до розділу 3

Для поліпшення якості роботи та ефективної динаміки розвитку почуття власної гідності та моральних цінностей у дітей була розроблена програма, в яку були включені тренінгові заняття.

Мета тренінгу з розвитку власної гідності та моральної вихованості молодших школярів: ознайомити з основами і закономірностями розвитку моральної сфери у дитини.

Після використання тренінгової програми було проведено контрольний етап дослідження.

Проведенні дослідження дозволили нам виявити рівні сформованості моральних ціннісних орієнтацій молодших школярів до розвитку власної гідності та після введення тренінгу у практику навчання. Отримані результати порівняльного аналізу досліджень показав, що в контрольній групі школярів, у яких не проводилася формуюча робота й у дітей експериментальної групи, у яких реалізована запропонована програма, сформованість основних моральних ціннісних орієнтацій у результаті проведеного формувального експерименту була різною.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дає змогу зробити наступні висновки.

На підставі теоретико-методологічного аналізу літератури було визначено сутність та поняття власної гідності особистості. Проведений аналіз наукової літератури показав, що гідність людини є найважливішою соціально-правовою цінністю. Її затвердження і всебічний захист є фундаментом, на якому ґрунтується сучасне суспільство. Визначення гідності має суб'єктивний і об'єктивний аспекти. Поведінка, що відображає гідне ставлення до себе, що включає турботу про себе, самоповагу і щирість перед собою, а також спрямованість на прояв (розвиток) кращих своїх якостей, визначається як характеристика почуття власної гідності. Згідно імпліцитним уявленням психологів найбільш значущими характеристиками людини з почуттям власної гідності є її ставлення до себе як до цінності: найбільш значимий показник відсутності «почуття власної гідності» – негуманне і аморальне ставлення до іншого. Під час дослідження відповідної літератури було встановлено, що процес формування власної гідності слід проводити в молодшому шкільному віці.

У дослідженні було виявлено особливості розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці. У молодшому шкільному віці закладаються основи майбутньої особистості: формується стійка структура мотивів; зароджуються нові соціальні потреби (потреба в повазі і визнанні дорослого, бажання виконувати важливі для інших, «дорослі» справи, бути «дорослим»; потреба у визнанні однолітків тощо). Перехід від дошкільного дитинства до молодшого шкільного віку знаменується безліччю змін, як у фізичному, так і в психологічному розвитку дітей. Науковці як критерій переходу в новий вік називають розвиток у дітей довільності поведінки і процес формування «внутрішньої позиції школяра». У молодшому шкільному віці складається і проявляється до 70% особистісних якостей,

тому неухага до розвитку особистості в цьому віці породжує педагогічні прорахунки, які яскраво виявляються на наступних ступенях навчання.

Для вивчення соціально-психологічних чинників власної гідності у молодших школярів було застосовано комплекс діагностичних методик. Аналіз психологічної літератури свідчить про те, що дослідження власної гідності у початковій школі має певні складності. Більшість відомих методик розраховані на вміння і навички, якими учень початкової школи недостатньо володіє – швидко читати, здійснювати рефлексію своїх мотивів, порівнювати їх між собою, здатність у письмовій формі вільно і точно виражати свої думки. Метою експерименту було виявлення соціально-психологічних чинників власної гідності у дітей молодшого шкільного віку. Відповідно до поставленої мети було визначено логіку та етапи експериментального дослідження. В експериментальній перевірці педагогічних умов розвитку власної гідності були задіяні учні молодших класів у кількості 30 дітей: 15 учнів – контрольна група і 15 осіб – експериментальна група. Для визначення рівня власної гідності та моральних ціннісних орієнтацій молодших школярів була обрана методика М.І.Шилової. Аналіз моральних ціннісних орієнтацій дитини, що відслідковуються за даною методикою, дозволяє визначити процес розвитку власної гідності особистості, динамічний аспект її становлення. Змістовна сторона, спрямованість дій і вчинків характеризують людину, її моральну вихованість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдіянц Г. Формування основ моральної культури молодших школярів: сутність, зміст, формування // Початкова школа. – 2010. – №1.
2. Андреева Г.М. Социальная психология сегодня. Поиски и размышления. – М.: НОУ ВПО МПСИ, 2009. – 160с.
3. Артюхова І. С. Цінності і виховання // Педагогіка. – 1999. – № 4.
4. Басюк Н. Орієнтири вчителя у моральному вихованні молодших школярів/ Н.Басюк // Рідна школа. – 2007. – № 3.
5. Бех І.Д. Виховання особистост.: Навч.-метод. посібник. – К.: Либідь, 2003. – 344 с.
6. Бех І.Д. Як виховувати духовні цінності // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2004. – №1.
7. Біблер В. Культура. Діалог культур / Володимир Біблер. – К. : Дух і Літера, 2018. – 368 с.
8. Білоусова Н. Розвиток почуття власної гідності у молодших школярів / Н.Білоусова // Початкова школа. – 2008. – № 5. – С.4 – 6.
9. Бодалев А.А. Психология личности. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 188с.
10. Божович Л. И. О нравственном развитии и воспитании детей / Л.И.Божович // Вопросы психологии. – М., 2005.
11. Болдырев Н.И. Нравственное воспитание школьников / Н.И.Болдырев. – М., 2003.
12. Ващенко І.В. Статусно-ієрархічна система виховних цінностей / І.В. Ващенко, Н.В. Петруновська // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / за заг. ред. О.В. Сухомлинської; ред. П. Р. Ігнатенка, Р. П. Сеульського. Упор. О. М. Павліченка. – К., 1997. – С. 31- 35.
13. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія : навч. посібник / О. Г. Видра. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 112 с.

14. Виноградова А.М. Воспитание нравственных чувств у старших дошкольников / А.М.Виноградова. – М.: Просвещение, 1989. – 264 с.
15. Вихрущ В. Особистісно орієнтовані педагогічні технології та колективна учбова діяльність школярів: проблеми взаємозв'язку // Наукові записки ТНПУ ім. В.Гнатюка. Сер. Педагогіка / Редкол.: М.Вашуленко, А.Вихрущ, Л.Вознюк, В.Кравець, В.Мадзігон, В.Терещук, М.Фіцула та ін. – Тернопіль : ТНПУ, 2006. – Вип.2. – С. 3-5
16. Грошева О. створення сприятливого середовища для розвитку соціальної компетентності молодших школярів // Початкова школа. – 2018. – №2(584). – С.47-49.
17. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. – Т. 4. – М., 2005. – С. 599.
18. Дитина в дошкільні роки : [комплексна додаткова освітня програма / авт. кол. ; наук. кер. К. Л. Крутій]. – Запоріжжя : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2011. – 188 с.
19. Дьюї Д. Моральні принципи в освіті. – К., 2001.
20. Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій / Автор-укладач Н. Наволокова. – Х.: Основа, 2011. – 176 с.
21. Житарюк В.І. Психологічні передумови розвитку моральності молодших школярів: дис... канд. псих. наук: 19.00.07 / Василь Іванович Житарюк. – 2008. – 180 с.
22. Іваниця Г.А. Виховання добродійності [Текст] // Виховна робота. – 2010. – № 10. – С. 2-18.
23. Калита Н. К.Д. Ушинський про моральне виховання особистості / Н. Калита // Молодь і ринок. – 2010. – № 7-8. – С. 141-146.
24. Калюжний А.А. Роль вчителя в моральному вихованні школярів / А.А. Калюжний. – М., 2008.
25. Ковальова В. Розвиток творчої особистості молодшого школяра в умовах компетентісно орієнтованої освіти.// Початкова школа. – 2018. – №2(584). – С.1-3.

26. Ковтуненко Л.В. Виховання у школярів загальнолюдських цінностей – один із головних аспектів розвитку особистості // Виховна робота в школі. – 2006. – №12.
27. Козлова С.А. Дошкільна педагогіка / С.А.Козлова, Т.А.Куликова. – М., 2011.
28. Колеченко А. Энциклопедия педагогических технологий: пособие для преподавателей. – СПб.: КАРО, 2004. – 368 с.
29. Корнійчук О. Організація колективної пізнавальної діяльності школярів у навчальному процесі початкової школи // Студентський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету ім.В.Гнатюка. – Тернопіль, 2005. – Вип. 10. – С. 89-91.
30. Косачева І.П. Моральне виховання молодшого школяра в процесі навчання і виховання. – М.: Аркто, 2005.
31. Кравченко П.А. Гідність людини як ціннісний принцип її соціального буття / П.А.Кравченко // Філософські обрії. – 2003. – № 9. – С.168-177.
32. Кулакова Л.М. Виховання почуття власної гідності у молодших школярів: психологічний аспект / Л.М. Кулакова // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д.Максименка, Л.А.Онуфрієвої. – Вип. 28. – Кам'янець-Подільський, 2015 – С. 329-337.
33. Лихачев Б.Т. Педагогіка / Б.Т.Лихачев. – М.: Педагогіка, 1992.
34. Лозова В.І., Троцько Г.В. Теоретичні основи виховання і навчання: Навчальний посібник / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Харків: „ОВС”, 2002. – 400 с.
35. Лохвицкая Л. В. Современные подходы к нравственному воспитанию дошкольников / Л. В. Лохвицкая // Современный детский сад. – 2012. – № 7. – С. 66–71.

36. Макаренко А.С. Коллектив и воспитание личности / А.С.Макаренко. – М.: Педагогика, 1972. – 334 с.
37. Максименко С.Д. Критерії моральної вихованості молодших школярів / С.Д.Максименко. – М., 2002. – 198 с.
38. Маралов В.Г. Основы самопознания и саморазвития / В.Г.Маралов. – М.: Академия, 2002. – 251 с.
39. Марьенко И.С. Нравственное становление личности школьника / И.С.Марьенко. – М., 2005.
40. Матвієнко О.В. Моральне виховання молодших школярів у позаурочній та позашкільній діяльності / О.В.Матвієнко. – К., 2000.
41. Моральне виховання особистості школяра / За ред. Колдунової Я. І. – Калуга, 1969. – 126с.
42. Мухина В.С. Детская психология. – М.: ООО Апрель Пресс. – ЗАО изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 352с.
43. Мухина В.С. Психология дошкольника / В.С.Мухина. – М.: Академия, 1999. – 284 с.
44. Немов Р.С. Психология / Р.С.Немов. – М.: Просвещение, 1994. – 486 с.
45. Никитина Н.Н, Шустова И.Ю. Технология организации коллективного взаимодействия школьников // Классный руководитель. – М.: 2005. – № 2. – С. 68-81.
46. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И.Ожегов, Н.Ю.Шведова. – М.: Азбуковник, 1997. – 944 с.
47. Островська К.О. Роль педагога у виборі ціннісних орієнтацій дітей молодшого шкільного віку / К.О.Островська // Тези міжн. конф. “Людина у світі духовної культури”. – Київ, 2002. – Ч. 2. – С.31-33.
48. Петерина С.В. Воспитание культуры поведения у детей дошкольного возраста / С.В.Петерина, Т.Д.Студник. – М.: Академия, 1986. – 215 с.

49. Поліщук В. М. Вікова і педагогічна психологія : навчальний посібник / В. М. Поліщук. – 4-те вид., стер. – Суми : Університетська книга, 2019. – 352 с.
50. Пометун О. Енциклопедія інтерактивного навчання: наук.- метод. Посібник. – К.: Вид-во А.С.К., 2003. – С.95.
51. Помиткін Е.О. Психологічне забезпечення духовного розвитку дитини: програма роботи з дітьми від 5 до 18 років: (навч.посібник)./ Едуард Помиткін. – К.: Шк.світ, 2008. – 128 с.
52. Портянкина В.С. Примерное планирование работы по воспитанию культуры поведения / В.С.Портянкина // Дошкольное воспитание. – 1989. – №1.
53. Рубінштейн С. Л. Психолого-педагогічні проблеми морального виховання школярів. – М., 1981.
54. Савченко О.Я. Виховний потенціал початкової освіти. – К., 2009.
55. Сенько В. Г. Виховання у молодших школярів норм поведінки / В. Г. Сенько. – Мінськ, 2006.
56. Степаненко Л.М. Моральне виховання учнів початкових класів/ Л.М.Степаненко. – К., 2001.
57. Сухомлинский В. А. Избранные педагогические сочинения / В. А. Сухомлинский. – М., 2005. – Т. 2. – С. 120.
58. Толковый словарь русского языка: в 4 т. / под ред. Д. Н. Ушакова. – Т. 1. – М., 1935. – С. 786.
59. Фельдштейн Д.И. Человек как создатель и носитель социального. – М., 2007. – 115 с.
60. Філософський словник / За ред. В.І.Шинкарука: – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
61. Харламов И. Ф. Теория морального воспитания / И. Ф. Халамов. – Москва : Просвещение, 1972. – 386 с.

62. Черкашина Н.І. Колективні творчі справи як засіб розвитку особистості та творчих здібностей молодших школярів// Початкове навчання та виховання. – Харків, 2004. – №14. – С.19-21
63. Шаталов В.Ф. Педагогическая проза. – Архангельск: Северо-Западное книжное издательство, 1990. – 383 с.
64. Шерман Дж.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 66 т. – СПб., 1971.
65. Шибутани Т. Я-концепция и чувство собственного достоинства / Т.Шибутани // Самосознание и защитные механизмы личности. – Самара: “Бахра М”, 2000. – С.220 - 232.
66. Штольц Х., Рудольф Р. Как воспитать нравственное поведение? / Х.Штольц, Р.Рудольф. – М.: Просвещение, 1986. – 375 с.
67. Шумра Л. Загальнолюдські моральні цінності як основа духовного виховання// Рідна школа. – 2004. – №6.
68. Щукина Г. И. Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся [Текст] : научное издание / Г. И. Щукина; АПН СССР. – М. : Педагогика, 1988. – 208 с.
69. Якоби М. Стыд и истоки самоуважения / М.Якоби – М.: ИАП, 2001. – 256 с.
70. Якобсон П.М. Психология чувств и мотивации / П.М. Якобсон. – М.: Институт практической психологии, 1998. – 304 с.
71. Яновська М.Г. Моральне виховання і емоційна сфера особистості / М. Г. Яновська. – СПб., 2003.
72. Bandura A. Self efficacy mechanism in human agency / A.Ban dura // American Psychologist. – 1982. – №37. – P. 122 - 147.
73. Rogers C.R. A Theory of Therapy, Personality and Interpersonal Relationships, as Developed in the Client centered Framework / C.R.Rogers // Koch S. Psychology: A Study of a Science. – Vol.3. – New York: McGraw Hill, 1959.– P. 184-256.